

Religieuze
interieurs
in Nederland

Waardevol
erfgoed

Protestantse kerken

Inhoud

Protestantse kerkinterieurs	3
Overzicht belangrijke protestantse interieurs	18
Negen uitzonderlijke voorbeelden	
— Alkmaar	19
— Rijswijk	22
— Gouda	25
— Kimsward	28
— Aalten	31
— Breukelen	34
— Middelburg	37
— Oosterwijtwerd	40
— Delden	43
Noten en verantwoording	46
Colofon	47

Religieuze interieurs

Nederland kent talloze kerken, kloosters en kapellen. Ze behoren tot ons belangrijkste cultuurbezit. Het gaat daarbij niet alleen om de buitenkant van deze gebouwen maar zeker ook om alles wat zich daarbinnen bevindt. Ze werden gebouwd voor ziel en zaligheid en voorzien van uitzonderlijke interieurs als omlijsting van de eredienst.

De variëteit aan religieuze interieurs in ons land is groot en de vormgeving verschilt van eenvoudig en sober tot uitbundig en indrukwekkend. Om deze schoonheid onder de aandacht te brengen presenteerden Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2016 het veelgeprezen boek *Kerkinterieurs in Nederland*.

Nu het kerkbezoek blijft afnemen en het aantal religieuzen sterk vermindert moeten veel kerken en kloosters noodgedwongen de deuren sluiten. Daarom willen Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nogmaals de aandacht vestigen op de binnenkant van de gebouwen. In deze nieuwe reeks publicaties komen onbekende, letterlijk en figuurlijk wat minder toegankelijke interieurs naar voren. Het gaat om bijzondere voorbeelden in een bepaalde bouwstijl, uit een specifieke periode of behorend bij een bepaald type gebouw. De onderzoeken geven inzicht in en een overzicht van de achtergronden en waarden van de diverse religieuze interieurs. Dit deel gaat over interieurs van oude protestantse kerken die na 1815 tot Nederlands Hervormde Kerk behoorden.

Het integrale overzicht dat zo ontstaat, helpt eigenaars, overheden en erfgoedprofessionals om samen de juiste keuzes over behoud voor de toekomst te maken.

Marieke van Schijndel – directeur Museum Catharijneconvent

Susan Lammers – algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Interieur van de Grote Kerk in Maassluis met centraal de preekstoel met doophek. Tegenover de preekstoel de regeringsbank en daarvoor ruimte voor stoelen.

Auteur – Marco Blokhuis

Protestantse kerkinterieurs

De Reformatie heeft grote gevolgen gehad voor de inrichting van kerkgebouwen in ons land. Middeleeuwse kerken, gebouwd in de tijd dat het katholieke geloof de enige confessie was, kwamen in de zestiende eeuw veelal in protestantse handen en werden opnieuw ingericht. Aan het begin van de zeventiende eeuw werden ook de eerste nieuwgebouwde protestantse kerken gerealiseerd, die werden voorzien van 'moderne' protestantse inrichtingen.

Vandaag de dag, bijna 450 jaar verder, zijn veel van deze oude protestantse interieurs gewijzigd of verdwenen. Brand, natuurgeweld en ook menselijk handelen zorgden daarvoor. Een kerk met een goed bewaard gebleven interieur uit de zeventiende eeuw is inmiddels een zeldzaamheid, maar ze zijn er nog wel. Een van de best overgeleverde voorbeelden van een kerk met een inrichting volgens de oorspronkelijke protestantse idealen is de Groote Kerk in het Zuid-Hollandse Maassluis. In deze kerk, nieuw gebouwd in de jaren 1629-1639, vormen preekstoel en dooptuin het middelpunt, er is een speciale ruimte voor de avondmaalsviering, er zijn banken en stoelen voor bestuurders en burgers en er is een monumentaal orgel. De kerk is representatief voor het toenmalige denken over hoe een kerkinrichting, waarin het Woord centraal stond, eruit moest zien en hoe de samenhang moest zijn tussen de verschillende inrichtingsonderdelen.

Dit soort interieurs met een sterke samenhang tussen de verschillende onderdelen zijn kwetsbaar. Het behoud van de kenmerkende protestantse onderdelen, zoals vaste zitbanken, herenbanken, doophekken en zelfs preekstoelen, staat onder druk. De eeuwenoude inrichtingen voldoen kennelijk niet meer in onze tijd. Groeiende onderhoudslasten, afname van het kerkbezoek, nieuwe liturgische inzichten en het streven naar een flexibele, multifunctionele ruimte hebben soms grote gevolgen voor het kerkinterieur. Veel vaste banken worden opgeruimd en vervangen door stoelen, koor- en doophekken verdwijnen en preekstoelen en gestoelten worden verplaatst of zelfs uit het kerkgebouw verwijderd. De vraag is of het altijd echt nodig is om deze soms eeuwenoude elementen uit het kerkinterieur te verwijderen.

Het vaststellen en onderkennen van de cultuurhistorische waarden van een dergelijk interieur en aansluitend het creatief omgaan met de gewenste herinrichtingseisen kunnen voorkomen dat er van het oudste protestantse erfgoed weinig overblijft. In Maassluis bijvoorbeeld vond men in 2017 een creatieve oplossing.¹ Hier was een wens voor meer multifunctionaliteit, maar werd de kerkruimte bij de aanpassingen ontzien. In een afgescheiden gedeelte van het gebouw, buiten de historische kerkzaal, werden in samenwerking met de burgerlijke gemeente facili-

taire voorzieningen gerealiseerd voor watersporters. De kracht van de kerklocatie aan het water is op die manier optimaal benut. Van binnenuit is de toiletunit ook beschikbaar voor bezoekers van het kerkgebouw, waardoor de multifunctionaliteit van het gebouw sterk is verbeterd. Een creatieve kijk op het kerkgebouw kan ervoor zorgen dat interieurwaarden overeind blijven.

Wat zijn nu eigenlijk de vaste onderdelen van een protestantse kerkinrichting en welke grote ontwikkelingen kunnen we hierin aanwijzen? Zijn er verschillen per regio? Wanneer is een protestants kerkinterieur van waarde en hoe herken je de waardevolle elementen in het interieur? Dit zijn vragen waarop we in deze bijdrage antwoorden formuleren. We staan daarbij op de schouders van belangrijke wetenschappers als M.D. Ozinga, C.A. van Swigchem en R. Steensma.²

Deze bijdrage begint met een korte toelichting op de Reformatie en de gevolgen ervan voor de katholieke kerkinterieurs. Hierop volgt een beeld van de ontwikkelingen in de periode 1580 tot 1795 waarin de ‘Gereformeerde Kerk’ een bevoorrechte positie had. Vanaf de Franse tijd, na 1795, veranderde er veel op maatschappelijk, staatkundig en kerkelijk gebied. De scheiding tussen kerk en staat werd doorgevoerd, begraven in kerken werd verboden, er kwam een nieuwe grondwet, liturgische inzichten veranderden, de bevolking groeide en groeperingen splitsten zich af van de landelijke kerk.

In de eerste helft van de twintigste eeuw leidde de verzuiling tot een toename van het aantal nieuwe kerkgebouwen en de doorwerking van de uitgangspunten van de zogenaamde Liturgische Beweging tot de herinrichting van oude kerken. In 1961 begon de ‘Samen op Weg’-beweging, waarin hervormde, gereformeerde en later ook lutherse kerken streefden naar nauwere samenwerking. Resultaat hiervan was de oprichting van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004. In dit proces raakten enerzijds kerken buiten gebruik en werden anderzijds kerken (opnieuw) heringericht. Tegelijkertijd speelden in de tweede helft van de twintigste eeuw secularisatie en kerkverlating een grote rol. Inkomsten namen af, kerken werden gesloten en andere werden heringericht voor een multifunctioneel gebruik. Al deze ontwikkelingen lieten hun sporen na in de protestantse kerkinterieurs.

De bijdrage sluit af met een overzicht van negen gaaf bewaarde protestantse interieurs in ons land. Ze worden in woord en beeld in de schijnwerpers gezet.

De Reformatie: de preekstoel in het midden

Algemeen wordt 31 oktober 1517, de dag waarop Maarten Luther zijn stellingen bekendmaakte in Wittenberg, gezien als het begin van de Reformatie. Zijn hervormingsgezinde denkbeelden – en in de Nederlanden meer nog die van Johannes Calvijn – sloegen aan bij de bevolking, die al langer ontevreden was over de misstanden in de Katholieke Kerk en de zelfverrijking door kerkelijke machthebbers. Die onvrede leidde in de tweede helft van de zestiende eeuw tot oproer en de beeldenstorm in 1566, waarbij complete kerkinterieurs werden vernield. Niet lang daarna, in de jaren 1570-1581, volgde in de Noordelijke Nederlanden de omwenteling – de Reformatie – en kreeg het protestantisme de overhand.

Die verandering is van bijzonder grote invloed geweest op de inrichting en ontwikkeling van de kerkinterieurs in ons land. Het katholicisme en protestantisme behoren dan wel beide tot het christendom, maar de rituelen, de gebruiken en vieringen verschillen van elkaar. In een katholieke viering staat het misoffer centraal en in een protestantse de Woordbediening.

Binnen het protestantisme leidden de verschillende opvattingen van de hervormers tot aparte stromingen. De gereformeerden, volgelingen van Calvijn, kregen in de Noordelijke Nederlanden de overhand. De lutheranen, doopsgezinden en later ook de remonstranten hadden minder aanhangers en deze geloofsgemeenschappen bleven klein in omvang en invloed. De Gereformeerde Kerk echter werd de door de staat erkende kerk, de publieke kerk, met daarbij alle voorrechten en financiële voordelen. In het kader van deze publicatie richten we ons op interieurs uit de gereformeerde traditie.

‘Het Woord stond centraal en de preekstoel werd daarom het nieuwe centrum’

Met de Reformatie werden bijna alle voorheen katholieke kerkgebouwen toegewezen aan de gereformeerden. In deze katholieke gebouwen waren grondige wijzigingen nodig voordat men er de nieuwe leer kon prediken en er een protestantse eredienst kon vieren. Altaren, beelden en schilderijen moesten het veld ruimen en het interieur werd opnieuw ingedeeld en ingericht. Niet langer was het hoogaltaar in het koor aan de oostzijde het belangrijkste onderdeel van het kerkinterieur. Het Woord stond centraal en de preekstoel werd daarom het nieuwe centrum. Niet lang na de Hervorming werden ook al de eerste nieuwe kerken gebouwd waarin de protestantse ideeën vorm kregen. Maar of het nu ging om een gezuiverd, voorheen katholiek interieur of om een interieur dat specifiek voor de protestantse eredienst werd ontworpen, bepaalde kenmerkende onderdelen kregen er stevast een plek.

Voorreformatische onderdelen in protestantse interieurs

Als een voorheen katholieke kerk geschikt werd gemaakt voor de protestantse eredienst, werd het interieur ‘gezuiverd’ van ‘aanstootgevende’ onderdelen, zoals altaren en beelden. Maar lang niet alles werd eruit gesloopt. Wat men kon gebruiken liet men staan en zo bleef ook veel hetzelfde.³ De bestaande preekstoel in het schip of op de grens van schip en koor bleef meestal in gebruik. Pas in de loop der tijd werden vele vervangen door een fraaier exemplaar. Maar niet allemaal. Veertien exemplaren uit de katholieke periode zijn bewaard gebleven. Vermoedelijk gebeurde dit vanuit praktisch en financieel oogpunt. Waarom een goed functionerend en weinig aanstootgevend exemplaar vervangen? Deze voorreformatische preekstoelen vinden we op verschillende plaatsen in Nederland. Mooie voorbeelden zijn de natuurstenen exemplaren in Tubbergen en de Bovenkerk in Kampen,

In de Bovenkerk in Kampen bleef de kalkstenen voorreformatische preekstoel uit de vijftiende eeuw bewaard. De heiligenbeeldjes in de nissen werden vervangen door bordjes met bijbelteksten.

een bakstenen preekstoel in Fransum en een eikenhouten preekstoel met Bijbelse voorstellingen in Abcoude. Deze oude preekstoelen schetsen een prachtig beeld van de overgangsfase die de vroege protestantse interieurs doormaakten, waarbij de nieuwe inrichtingsvormen om de oude elementen heen ‘groeiden’.

Het zijn niet alleen de preekstoelen, ook laatmiddeleeuwse koorhekken bleven bewaard (bijvoorbeeld in de Jacobikerk in Utrecht, de Grote of Sint-Bavokerk in Haarlem en de Westerkerk in Enkhuizen) en hetzelfde geldt voor koorbanken (Grote Kerk in Dordrecht, Martinikerk in Bolsward en de Grote Kerk in Breda) en doksalen (de dorpskerken van Krewerd, Rhenen en Holwierde). Alles wat niet direct aanstootgevend was en niet in de weg stond, kon blijven. En waren er wel aanstootgevende elementen? Dan konden die verwijderd, uitgekapt of weggesneden worden. In de Grote Kerk in Hoorn werden de houten preekstoelpanelen met figuren simpelweg omgekeerd en van een tekst voorzien. In de Bovenkerk in Kampen werden de nissen voor de beelden gevuld met tekstbordjes. Ook ramen met gebrandschilderd glas bleven na de Reformatie in eerste instantie gespaard, maar door gebrek aan onderhoud verdween veel daarvan alsnog in later tijd.

De periode 1580-1795: het ‘standaardinterieur’

Hét kenmerk van een protestants kerkinterieur was de centraal geplaatste preekstoel, vanwaar het Woord werd verkondigd, met daaromheen de dooptuin omgeven door een hek.⁴ De centrale plaats van de preekstoel bepaalde de rest van de kerkinrichting. Daarin moest ruimte zijn voor de doop en het avondmaal, de twee sacramenten die het protestantisme kent. Rondom de preekstoel ontstond daartoe een liturgische ruimte met een doopbekken. Deze ruimte, de dooptuin, werd afgesloten door het zogenaamde doophek. De ambtsdragers of kerkenraadsleden hadden in of vlak bij deze dooptuin een eigen bank, vanwaaruit ze toezicht hielden op de gemeente en de verkondiging. Het avondmaal kon op diverse plaatsen in de kerkruijme gevierd worden. In de eerste periode na 1580 koos men daarvoor

meestal het koor. Tegenover de preekstoel stonden de banken voor de overheidsfunctionarissen, zoals de stadsbestuurders. En in het kerkgebouw waar dit allemaal plaatsvond, werd ook begraven. De Reformatie had hierin geen verandering gebracht. Dit gebruik was van grote invloed op de beschikbaarheid van de ruimte. De diverse kenmerkende elementen uit een protestants kerkinterieur worden hieronder nader beschreven.

De preekstoel

De preekstoel kwam al voor in het voorreformatische, ‘katholieke’ interieur, maar had daar een ondergeschikte plek. In katholieke kerken ligt het hoofdaccent immers op het altaar in het koor aan de oostzijde van de kerk. Deze ruimte voor de geestelijkheid was altijd door een hek afgescheiden van het schip, de ruimte voor de gewone gelovigen. In de loop van de vijftiende eeuw werd het steeds gebruikelijker een preekstoel op te nemen in het kerkinterieur. Deze kreeg dan meestal een niet-centrale plek aan de zuidzijde van het schip.

De preekstoel bleef in de ‘gezuiverde’ kerken na de Reformatie vaak op dezelfde plek staan. Dit was vertrouwd en ook praktisch door de lichtinval door de vensters aan die kant. Dit betekende voor eenbeukige kerken een plek tegen de zuidmuur en voor meerbeukige kerken tegen een pijler aan de zuidkant van het schip. Een mooi voorbeeld van een dergelijke plaatsing vinden we nu nog in Kampen. De preekstoel van vóór de Reformatie bleef daar eeuwenlang op zijn plek.

Er zijn ook kerken waar men ervoor koos om de preekstoel voor het koorhek te plaatsen, een verplaatsing van de zuidkant van het gebouw naar de oostkant dus. Een prachtig voorbeeld daarvan vinden we in de Dorpskerk te Abcoude, waar de preekstoel in 1633 voor het oude koorhek kwam te staan. In Hattem gebeurde dat in 1635, toen een nieuw koorhek werd geplaatst.

De kerken die speciaal voor de protestantse eredienst werden gebouwd, werden vaak ontworpen als centraalbouw, een bouwtype met een duidelijk middelpunt.

De plattegrond van deze kerken heeft een symmetrische vorm, zoals een cirkel, vierkant, zeshoek, achthoek of Grieks kruis. Met dit bouwtype werd geëxperimenteerd omdat men op zoek was naar de ideale plaats van de preekstoel ten opzichte van de banken. Bovendien gold de centraalbouw in die tijd als een voornaam bouwtype en esthetisch ideaal. De plattegronden van de Grote Kerk in Maassluis en de Noorderkerk in Groningen hebben de vorm van een Grieks kruis, de Marekerk in Leiden en de Oostkerk in Middelburg zijn achthoekig en de Oosterkerk in Amsterdam en de Oudshoornse Kerk in Alphen aan den Rijn zijn vierkant. Bij centraalgebouwde kerken zonder zuilen of kolommen kwam de preekstoel tegen een wand te staan. Waren er kolommen, dan werd de preekstoel tussen twee kolommen of tegen een kolom geplaatst. In een enkel geval werd de preekstoel ‘in de ruimte’ geplaatst, zoals in de vierkante Nieuwe Kerk in Haarlem. Van de Marekerk is uit bronnen zelfs bekend dat men de plaats van de preekstoel bepaalde aan de hand van enkele proefopstellingen.⁵

De dooptuin

Om de preekstoel kwam een ruimte die werd afgescheiden door een hek. De ruimte zelf werd dooptuin genoemd, omdat hier de doopbediening plaatsvond. Het hekwerk kreeg de naam doophek. De dooptuin had meerdere functies. Liturgisch gezien was het de afgebakende plek voor de doop, reglementair gezien was het de plek waar voorganger en kerkenraadsleden, de ambtsdragers, een plek hadden. Het doophek werd vaak kunstig vormgegeven met panelen en balusters. Het werd voorzien van een lezenaar voor de voorzanger en een of meer doopbogen ter markering van de in- en uitgang van de dooptuin. De plaatsing van een hek om de preekstoel behoorde op veel plaatsen tot de eerste protestantse aanpassingen van het voorreformatoerische kerkinterieur. Voor de kerk van Middelburg vroeg de kerkenraad al in 1574, direct nadat de stad in handen van de geuzen was gevallen, om aan de voet van de preekstoel een tuin te maken.⁶ In de Augustijnenkerk in Dordrecht werd in 1575 of 1579 in de boeken genoteerd ‘dat het noodig zal zijn een staketsel om de predikstoel te maken’.⁷ Het hekwerk waarvan sprake is in de Zaltbommelse kerkrekeningen van 1603, is het hek dat nog steeds in de Maar-

De Nieuwe Kerk in Haarlem is een centraalbouw met een vierkante plattegrond. De preekstoel werd hier niet tegen een wand of kolom geplaatst, maar centraal in de ruimte.

De in- en uitgang van de dooptuin werden vaak gemarkeerd door koperen doopbogen, zoals deze zeventiende-eeuwse boog in de Nicolaaskerk in Krommenie.

tenskerk aanwezig is.⁸ Het oudste gedateerde doophek van ons land is het exemplaar in de Laurenskerk in Alkmaar uit 1605 (zie ook pagina 19).

Uit genoemde voorbeelden blijkt wel dat preekstoel en doophek in datering en vormgeving in de beginperiode regelmatig niet bij elkaar aansloten. Later, en bij preekstoelen en doophekken in nieuwgebouwde protestantse kerken, geldt dat uiteraard vaak wel. De Nieuwe Kerk in Amsterdam toont een prachtige, samenhangende combinatie stammend uit de tijd dat de kerk na een brand werd heringericht (circa 1648).

Ruimte voor het avondmaal

De protestantse traditie kent twee sacramenten: de doop en het avondmaal. Anders dan bij de doop nam aan het avondmaal een vrij grote groep gemeenteleden deel. Het koor of een deel van het transept van voormalig katholieke kerken bood hiervoor de benodigde ruimte.⁹ In de zeventiende eeuw volgde men hierbij de richtlijn van de in 1574 in Dordrecht gehouden synode, namelijk om het avondmaal ‘staande en gaande’ te vieren. Dit wilde zeggen dat de gelovigen zaten, op hun beurt opstonden, naar de voorganger liepen en daar brood en wijn ontvingen. Deze vierwijze was goed te combineren met de katholieke koorbanken, die in veel gevallen in het koor waren blijven staan. In de Sint-Bavo in Haarlem en de Grote Kerk in Breda zien we dat nog steeds. Het koorhek dat koor en schip van elkaar scheidde, werd regelmatig verrijkt met tekstborden met daarop de tien geboden, het Onzevader en de geloofsbelijdenis, teksten die van belang waren bij de viering van het avondmaal.¹⁰

Ook in protestantse kerken die in de zeventiende eeuw nieuw werden gebouwd, richtte men wel een aparte avondmaalsruimte in.¹¹ In de Groote Kerk van Maassluis werd een kruisarm door een hek afgesloten om zo een ruimte voor het avondmaal te creëren. Bij de in traditionele vormen nieuwgebouwde protestantse kerk in Schermerhorn werd net als vroeger een gewoon koor gebouwd, maar nu voor de avondmaalsviering.

In de achttiende eeuw werd in veel plaatsen een zittende avondmaalsviering de gewoonte. Deze vond niet langer plaats in het koor, maar in het schip van de kerk, voor het doophek of het koorhek. Een zittende viering komt het meest overeen met het beeld van een maaltijd. In deze nieuwe vorm kon bovendien iedereen zien en horen wat de voorganger deed en zei. De nieuwe vorm vroeg om een nieuwe indeling: voor het doophek of voor het koorhek bood een grote tafel de mogelijkheid om als gemeente het avondmaal te vieren. Een prent van C. Philips uit 1784 toont zo’n avondmaalsviering in de Oude Kerk te Amsterdam.

Deze prent van C. Philips uit 1784 toont de viering van het avondmaal in de Amsterdamse Oude Kerk. De zittende vrouwen delen brood en wijn aan een tafel vóór het koorhek.

Herenbanken werden vaak rijk versierd met luifels op gedraaide zuilen, guirlandes van houtsnijwerk en familiewapens. De herenbank in de Mariakerk van Oosterwijtwerd heeft uitbundig houtsnijwerk, onder andere schubben en een draakje.

De kerken in de provincie Groningen staan erom bekend dat daar het koor ook na de achttiende eeuw in gebruik bleef voor de avondmaalsviering.¹² Toch werd in de twee grote kerken in de stad Groningen (de Der Aakerk en de Martinikerk) de viering verplaatst naar het schip en werd in 1771 de avondmaalsopstelling in het koor opgeruimd.¹³

Nog steeds in het koor aanwezig avondmaalsmeubilair in enkele kerken in andere delen van het land kan erop wijzen dat de avondmaalsviering ook daar langere tijd in het koor bleef plaatsvinden (de Grote Kerk in Edam, de Jeroenskerk in Noordwijk-Binnen en de Grote Kerk in Alkmaar). De protestantse Janskerk in het katholieke Maastricht, met nog steeds een fraaie avondmaalsopstelling in het koor, is in het zuiden van ons land een uitzondering.

Het koor verloor op veel plekken zijn functie als avondmaalsruimte en dus werd een andere invulling mogelijk. In de Nieuwe Kerk te Delft en de Nieuwe Kerk in Amsterdam kregen praalgraven voor nationale helden een plaats in het koor. In andere kerken claimde de elite het koor als grafkapel. Dit gebruik komt het meest voor in het Utrechts-Gelderse rivierengebied. In het noorden en oosten van het land kwam in een aantal kerken een monumentale bank voor de elite in het koor te staan. Om die reden is wel opgemerkt dat het kerkgebouw veranderde van een huis voor de Heer in een huis voor een heer.¹⁴ In weer andere kerken kreeg het koor de functie van opslagplaats of vergaderplaats en werd daartoe van het schip afgescheiden met een schot.

Herenbanken voor overheid en adel

De vervlechting van kerk en staat is in de kerkinterieurs goed te zien door de aanwezigheid van statige banken voor wereldlijke gezagsdragers. In de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795) was er een grote verscheidenheid aan overheidsfunctionarissen. In de steden ging dat om burgemeesters en oud-burgemeesters, schepenen en oud-schepenen, leden van de vroedschap, kerkmeesters en weesmeesters. Op het platteland betrof het ambachtsheren, in

Friesland de zogenaamde grietmannen en in Groningen de landjonkers die vaak het collatierecht (recht op benoemen van de predikant) hadden. Daarnaast waren er de lokale machthebbers, zoals kasteelheren, borgheren, leden van de lokale adel en vooraanstaande families, die allemaal hun eigen vooruitgeschoven plek in de kerk claimden.

In meerbeukige stadskerken, zoals de Stevenskerk in Nijmegen en de Grote Kerk in Alkmaar, werden tegenover de preekstoel, tegen de pilaren aan de noordzijde van het schip, banken voor leden van het stadsbestuur geplaatst. De bank voor de burgemeesters was natuurlijk het rijkst bewerkt en vaak voorzien van een luifel. Tussen de preekstoel met dooptuin en herenbanken bleef in het schip voldoende ruimte over voor de zitplaatsen van de ‘gewone’ kerkgangers.

'Bij een nieuw te bouwen kerk hadden architect en ontwerper vaak meer vrijheid'

In eenbeukige kerken was de ruimte veel beperkter. Hier kregen de herenbanken een plaats langs de noordmuur van het gebouw, tegenover de preekstoel. In het Friese Dronrijp staan zo nog altijd maar liefst vier grote zeventiende-eeuwse familiebanken op rij tegen de noordmuur van de kerk. In kleine kerken bleef tussen de dooptuin en de herenbank weinig ruimte over voor de gewone kerkgangers. Zij kregen een plek aan weerskanten van het doophek en de herenbank(en). Twee uitzonderlijke herenbanken bevinden zich in het Groningse Midwolde en Noordwolde. De herenbanken aldaar zijn hoogverheven en vertonen veel overeenkomsten met een hoge loge. Ze onderstreepten daarmee dat de gebruikers in reputatie, rijkdom en uitingen van naastenliefde ver uittorenden boven de gemiddelde kerkganger, maar ook de predikant.

Schilderij van de hand van Gijsbert Sibilla (1635) met het interieur van de Laurentiuskerk in Weesp (RMCC s88). Tussen de preekstoel en de herenbanken is plaats voor burgerbanken en stoelen.

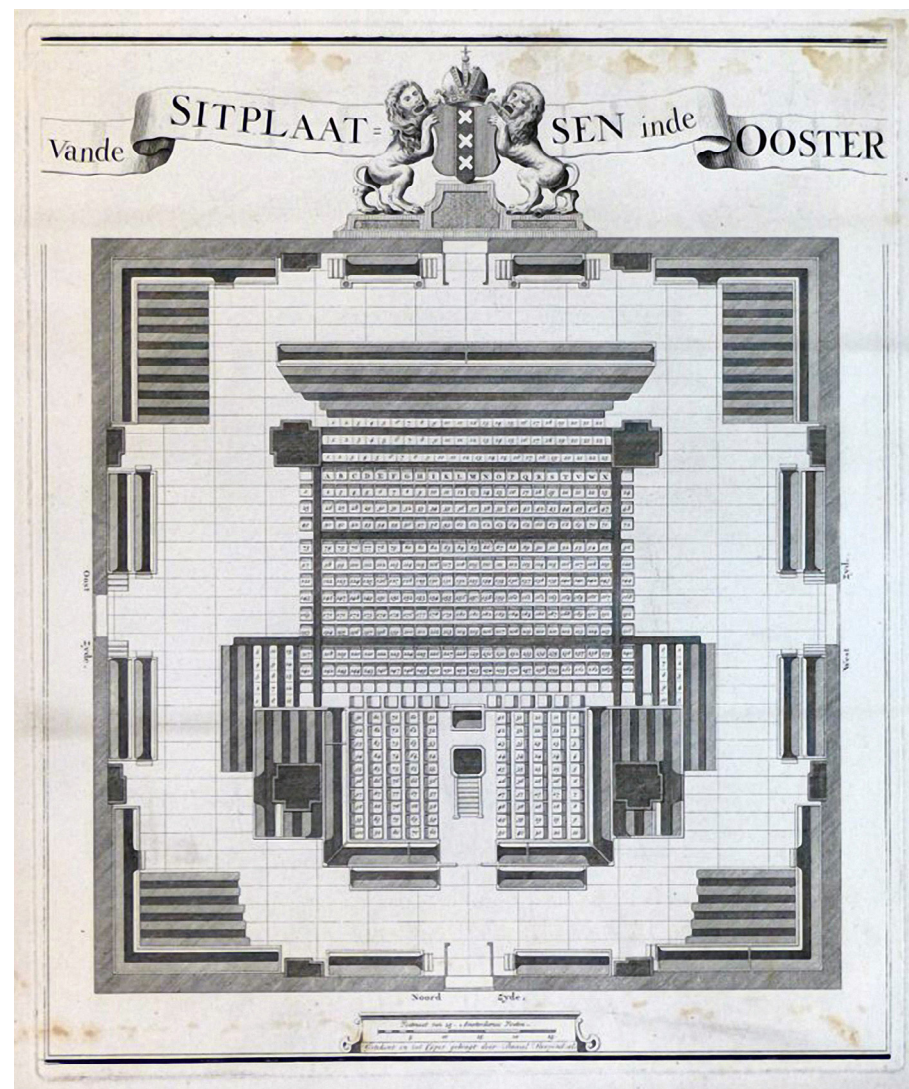
Bij een nieuw te bouwen kerk hadden architect en ontwerper vaak meer vrijheid en konden zij binnen het totaalontwerp de gunstigste plaats toebedelen aan het wereldlijk gezag. Een goed voorbeeld hiervan is de Van Harenskerk in Sint Anna-parochie uit 1683, waar grietman Willem van Haren zijn stempel op het interieur drukte. Zijn bank staat tegenover de preekstoel naast de toegang tot de grafkapel van de familie. In de Grote Kerk van Maassluis staat de regeringsbank op de hoek van het Griekse kruis, precies tegenover de preekstoel op de tegenoverliggende hoek.

Zitplaatsen voor de burgers

Banken voor de gelovige burgers kennen we al van voor de Reformatie. Nog altijd zijn er voorbeelden of hergebruikte onderdelen te vinden in diverse stads- en dorpskerken. Fraai zijn de banken in renaissancevormen in Schraard of de complete banken met gotisch ornament in de Grote Kerk van Edam. Uit de archieven van de Leidse Pieterskerk is bekend dat er in de vijftiende eeuw al sprake was van aparte banken voor mannen en vrouwen.¹⁵

Direct na de Reformatie kwamen er in protestantse kerken, naast banken voor kerkelijke ambtsdragers en voor allerhande vertegenwoordigers van het wereldlijk gezag, ook nieuwe banken voor burgers. In de Edamse kerk vinden we een groot, dubbel bankenblok met datering 1609. Dit maakt duidelijk dat er ook al vroeg in de zeventiende eeuw gewone banken voor de protestantse eredienst werden gemaakt. Sterker nog, onderzoek naar het interieur van de Alkmaarse Laurenskerk toont aan dat daar in de zeventiende eeuw al een compleet bankenplan tot stand kwam.¹⁶

Verschillende zeventiende-eeuwse schilderijen met kerkinterieurs laten zien hoe kerkgangers in banken zaten tijdens de dienst, zoals een schilderij uit 1635 met het interieur van de Grote of Laurentiuskerk in Weesp. Mannen en vrouwen zaten in het historische protestantse kerkinterieur gescheiden van elkaar. Mannen zaten stevast op banken. Dit zijn meestal gesloten banken met deurtjes die om de stoelen van de vrouwen staan. Uit bronnen blijkt dat er ook voor vrouwen banken waren, maar dan wel in aparte vakken. Het lijkt er echter op dat vrouwen vaker plaats kregen op stoelen. Regionaal zijn er echter weer verschillen. Op het schilderij van Weesp is inderdaad tussen de preekstoel en de banken een ruimte te zien met vrouwen op stoelen. In de vroege zeventiende eeuw was het gebruikelijk dat vrouwen hun eigen stoel meenamen naar de kerk. Later gingen kerkmeesters ertoe over stoelen te verhuren, die vooraf op afgesproken plaatsen te laten neerzetten en achteraf weer te laten opruimen.

Plattegrond van de Oosterkerk in Amsterdam uit 1671, waarop te zien is hoe de stoelen en banken over de ruimte verdeeld waren.

Uit plattegronden van meerbeukige kerken is af te leiden dat de banken vaak aan de westzijde, links en rechts van het doophek en tussen de kolommen stonden. Alle zitplaatsen waren gericht op de preekstoel en geplaatst volgens een vast patroon, meestal een blokpatroon met daartussen gangpaden. Voor het doophek stonden over het algemeen stoelen. In eenbeukige kerken stonden de banken met de zijkant tegen de wand of geheel evenwijdig aan de wand. In de kerk van Kimsward is te zien dat er in het middenpad net plaats was voor twee stoelen naast elkaar (zie ook pagina 28). De vrouwen zaten hier dus zeker ook op banken, zoals in meerdere kerken in Friesland en Groningen het geval was. De vrouwenbanken daar kenmerken zich vaak door open rugleuningen en de afwezigheid van deurtjes. Een en ander zal te maken hebben gehad met de brede rokken van de vrouwen. In centraal gebouwde kerken stonden de banken veelal langs de muren opgesteld. Tussen de banken en de dooptuin was ruimte voor stoelen. De plattegrond van de Oosterkerk in Amsterdam uit 1671 toont stoelen voor het doophek en zelfs in de dooptuin, iets wat weer kenmerkend is voor Amsterdamse kerken.

De verdeling van de zitplaatsen in de burgerbanken was overigens niet willekeurig. Een zitplaats werd toegekend op basis van maatschappelijke positie en in de vorm van een huur- of koopcontract. Zo kreeg de vrouw van de predikant een betere plek dan de vrouw van bijvoorbeeld een gemiddelde koopman. Hoe dichterbij de preekstoel, hoe duurder de plaats.¹⁷

Wie geen vaste zitplaats kon betalen, moest genoegen nemen met een plekje op de ‘gemeene bank’ ergens achter in de kerk. Om de verdeling ordelijk en volgens de betalingen te laten verlopen was het gebruikelijk om stoelen en banken te nummeren. Die nummering, als getuige van het oude zitplaatsensysteem, is in enkele kerken nog terug te vinden.

Zeventiende- en achttiende-eeuwse banken zijn over het algemeen van eikenhout. Er is sprake van een hiërarchie in de vormgeving. De bank voor de wereldlijke machthebbers is het hoogst en het rijkst versierd. De herenbanken kenmerken zich verder vaak door de aanwezigheid van een luifel, deurtjes en snijwerk.

Het is niet bekend in hoeverre banken in deze periode verplaatsbaar waren. Van een bank met wielen is er slechts één bekend, in de Westzijderkerk in Zaandam.¹⁸

Oude stoelen zijn er nauwelijks nog. Ze zijn meer dan banken aan slijtage onderhevig. Een goed beeld van genummerde oude stoelen geven de stoelen van de Gasthuiskapel van Den Oever, die herbouwd is in het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen. Het gaat om in die tijd gebruikelijke houten knopstoelen met een rieten zitting. Een aantal van deze stoelen is zelfs nog van namen voorzien en daarmee een kostbaar historisch document.

In Amsterdam werd in de zeventiende en achttiende eeuw in protestantse interieurs een apart type kerkstoel met gekruiste poten gebruikt. Op enkele achttiende-eeuwse afbeeldingen zijn die stoelen te zien. Oude exemplaren zijn er niet meer, maar het model werd steeds nagemaakt en verschillende Amsterdamse kerken bewaren daar nog exemplaren van.

Begraven in de kerk

De Gereformeerde Kerk was een publieke kerk en dat betekende dat mensen van alle gezindten daar toegang toe hadden en daar ook begraven mochten worden, wanneer je dat tenminste kon betalen. De gewoonte om in kerken te begraven is een continuering van de situatie van voor de Reformatie. Vanwege dat begraven moest er terdege rekening worden gehouden met open ruimte in de kerk. Niet alles kon worden volgezet met banken. Stoelen vormden een goede oplossing. Zo bleef de ruimte vrij, niet alleen voor het begraven zelf, maar ook vanwege de functie als wandelkerk en voor het bezoeken van graven van familieleden. Vanwege de aanwezigheid van graven was in de kerk ook behoefte aan gedenktekens voor de overledenen. De pijlers en wanden van de kerk kwamen vol te hangen met rouwborden, die verband hielden met de zerken op de vloer. Om een rouwbord te mogen plaatsen, moesten de nabestaanden betalen. De borden betekenden dus inkomsten voor de kerk.

Een graf in het koor van de kerk was het kostbaarst en daar vinden we dan ook

de fraaiste grafmonumenten of zerken met veel beeldhouwwerk. De zerken voor predikanten, vaak voorzien van vrome teksten, lagen veelal in de buurt van de preekstoel. Van verschillende kerken bestaat nog een gedetailleerde plattegrond van de zerkenvloer met een bijbehorende administratie. Zo wist men precies welke graven in gebruik waren en welke opnieuw konden worden uitgegeven. In grote kerken als de Grote Kerk in Edam waren wel 1535 graven, in de Westerkerk in Enkhuizen waren dat er meer dan 1600. In kleine kerken is dat aantal natuurlijk veel lager.

De zerkenvloer die het resultaat was van deze traditie was een belangrijk en beeldbepalend onderdeel in het kerkinterieur. Eind achttiende eeuw kwam er meer inzicht in het belang van hygiëne en gingen er stemmen op om het begraven in kerken om gezondheidsredenen te verbieden. Uiteindelijk werd het pas in 1829 definitief bij wet verboden. Vanaf dat moment werd in veel kerken de inrichting aangepast en steeg het aantal vaste zitplaatsen.

Het orgel als sluitstuk

Vóór de Reformatie waren er al orgels in kerken, maar daarna werden ze een steeds belangrijker element in het kerkinterieur. Vanaf de achttiende eeuw nam het aantal orgels in kerken aanzienlijk toe. Het gebruik van een orgel was echter in de beginperiode van de Gereformeerde Kerk niet vanzelfsprekend. Het zou de aandacht maar afleiden en de inhoud van de dienst snel doen vergeten. Omdat de overheid ook inzake het orgel een stem had, bleven op verschillende plaatsen oude orgels gehandhaafd die alleen buiten de eredienst werden bespeeld. Vanaf de jaren 1630-1640 werd de weerstand tegen het orgel in de kerk minder en werd orgelspel als begeleiding van de gemeentezang gaandeweg geaccepteerd. In de Grote of Laurenskerk van Alkmaar was dat vanaf 1638. Maar wat in Alkmaar kon, gold lang niet overal. In Amsterdam werd in 1650 opdracht gegeven voor de bouw van een nieuw orgel voor de Nieuwe Kerk, waarbij alleen werd gedacht aan openbare bespelingen. Een fraai orgel en goed orgelspel hadden een meerwaarde voor de stad omdat dit aanzien gaf, een soort visitekaartje van de stad.

Met in hoofdlijnen de preekstoel aan de zuidzijde, overheidsbanken aan de

Het Müllerorgel uit 1738 in de Grote of Bavokerk in Haarlem. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw kreeg het orgel meestal een plaats aan de westzijde van het interieur.

De westwand van het schip van de Laurenskerk in Alkmaar wordt gevuld met het orgel uit 1639-1646. Het orgel heeft een classicistische kas met fronton, orgelluiken en uitbundig snij- en beeldhouwwerk als decoratie, zoals deze drie gevleugelde vrouwenfiguren.

noordzijde en een koorhek aan de oostzijde bleef er voor het orgel vaak alleen ruimte over aan de westkant van de kerk. Hier bevond zich in voorreformatische kerken van oudsher de toren en waren er geen vensters. Een bijkomend voordeel was dat de toren ruimte bood voor de windvoorziening van het orgel.

Een andere plek waar orgels verschenen was op de scheiding tussen koor en schip. Dit was niet nieuw: ook in de katholieke tijd stonden hier al orgels. In de middeleeuwse kerk van Krewerd bijvoorbeeld werd in 1531 op het doksaal een orgel geplaatst, dat nog altijd aanwezig is. In de protestantse periode werd in Krewerd het doksaal de oostwand van de kerkzaal, met rechts ervoor tegen de zuidzijde de preekstoel met doophek en de herenbank er tegenover aan de noordzijde. In kerken waar de preekstoel van de zuidzijde naar de oostzijde was verplaatst, ontstond gaandeweg een stapeling: de preekstoel voor het koorhek en boven het koorhek een orgel met balustrade. Deze combinatie van een hek met preekstoel en orgel komt met name voor in het laatste kwart van de achttiende eeuw en zal te maken hebben met de opkomende waardering voor het orgelgebruik in de diensten. Voorbeelden hiervan zijn te zien in de Oostkerk in Middelburg (1779, zie ook pagina 37) en in het Utrechtse, zoals in Breukelen (1787, zie ook pagina 34) of de dorpskerk van Loenen aan de Vecht (1787).

Zeventiende-eeuwse koperen lezenaar met leeuwen in de Nicolaaskerk te Krommenie. Dergelijke koperen lezenaars komen met name in kerken in Noord- en Zuid-Holland voor.

Regionale eigenheid

Preekstoel, doophek, bestuurdersbanken, herenbanken, burgerbanken, stoelen, zerken en orgel kunnen worden beschouwd als de basisinrichting van een protestantse kerk in de zeventiende en achttiende eeuw. En hoewel er binnen de kerkgebouwen veel eenheid op dit gebied is te vinden, zijn er regionaal ook duidelijk verschillen in inrichting en specifieke voorwerpen waarneembaar.

Kenmerk	Vooraf in
Koor blijft avondmaalsruimte	GR
Fraaie avondmaalstafels	GR
Rijkbewerkte herenbank in het koor of op de koorgrens	GR
Vrouwenbanken zonder leesplank en met open rugleuning	GR, FR
Doopbekken op losse smeedijzeren standaard	GR, FR
Koperen lezenaars op de preekstoel en/of het doophek	NH, ZH
Koperen doopbogen	NH, ZH
Scheepsmodellen	NH, ZH
Beschilderde houten tongewelven	NH
Grafmonumenten in het koor	UT, GLD
Tekstborden	NH, ZH, ZE, UT

Negentiende en twintigste eeuw: vergroten, wijzigen, verwijderen

Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond er in ons land meer en meer weerstand tegen het staatsbestel en de invloed van de adel. Tijdens de Bataafse Revolutie werd in 1795 de Bataafse Republiek uitgeroepen met als doel een democratischer overheid en een gelijkwaardiger samenleving te verkrijgen. Dit streven naar gelijkwaardigheid zorgde ervoor dat de Gereformeerde Kerk zijn bevoorrechte positie verloor. De kerkelijke gemeente werd zelf verantwoordelijk voor het beheer en de kosten voor het onderhoud. Er werd zelfs afgekondigd dat de kerkgebouwen van de Gereformeerde Kerk eerlijk verdeeld moesten worden over alle kerkgenootschappen. Daar kwam echter weinig van terecht. Alleen in het zuiden van het land, waar de rooms-katholieken duidelijk in de meerderheid waren, werden kerkgebouwen overgedragen.

Uit de kerkgebouwen verwijderde men omwille van de gelijkheid alle tekenen van ongelijkheid. Zo verdwenen familiewapens van muren, banken, grafmonumenten en zerken. Losse rouwborden gingen desgewenst terug naar de eigenaar. Banken voor gezagsdragers werden ontdaan van luifels en pilaren of in enkele gevallen geheel verwijderd. De grondigheid waarmee de maatregelen werden uitgevoerd, verschilt van plaats tot plaats. In 1802 mocht de verwijderde bestuurdersbank van de Oude Kerk in Amsterdam bijvoorbeeld worden teruggeplaatst. Ook rouwborden keerden op verschillende plaatsen terug in de kerken.

‘Bevolkingsgroei en een verbod op begraven in de kerk maakten het noodzakelijk én mogelijk de kerkruimte opnieuw in te delen’

Een belangrijke en ingrijpende maatregel was het verbod op begraven in de kerk. De opbrengsten van begraven moest men nu missen, terwijl het onderhoud van

de gebouwen voortaan wel voor eigen rekening kwam. In het algemeen gold dat het onderhoud van de kerkgebouwen door de maatregelen te wensen overliet. Dankzij het verbod was het niet langer noodzakelijk de kerkvloer vrij te houden en kon men de kerk vol zetten met banken. En dat was nodig ook: door de snelle bevolkingsgroei in de negentiende eeuw was uitbreiding van het aantal zitplaatsen in de kerken dringend gewenst.

Bankenplannen in de negentiende eeuw

Bevolkingsgroei en het verbod op begraven in de kerk maakten het noodzakelijk én mogelijk de kerkruimte opnieuw in te delen. Ruimtetwinst viel te behalen door de preekstoel van de zuidzijde naar de oostzijde te verplaatsen. Voor de predikant bood dit het voordeel dat hij zijn gehoor voor zich had. Veel kerkinterieurs gingen gedurende de negentiende eeuw op deze manier op de schop. De banken werden in twee of meer blokken geplaatst, gericht op de preekstoel, met gangpaden tussen de verschillende bankenblokken. Voor een beter zicht werden de banken ook wel in hoogte oplopend gemaakt. Dit gebeurde in veel oude kerken, maar ook in de negentiende eeuw gebouwde kerken kregen een dergelijke lengte-inrichting. In veel oude kerken koos men ervoor om tegelijk met deze transformatie het koor dicht te zetten met een wand die het makkelijker maakte de ruimte te verwarmen.

Nieuw in de negentiende eeuw was het bankenplan in de vorm van een amfitheater, ook wel ‘kuip’ genoemd. Alle banken, niet meer van eikenhout maar van een goedkopere houtsoort en beschilderd, stonden hierbij in een uniform ovaal of rond patroon, in hoogte oplopend, rond de preekstoel. Dit was vooral in de mode in de periode 1830-1870. Bij de aanleg van een dergelijk totaalplan werd in kleinere kerken het oude meubilair grotendeels verwijderd, inclusief de herenbanken. Toch verdwenen de sociale verschillen niet helemaal: door het aanbrengen van luifels boven de achterste banken werden ook nu weer aparte plaatsen gecreëerd.

De vroegst bekende voorbeelden van een ronde opstelling bevonden zich in het Groningse Loppersum en het Overijsselse Holtten, beide omstreeks 1832.

In Loppersum was de opstelling nog beperkt tot een deel van de kerk, in Holten koos men voor een bankenplan dat zich uitstrekte over de hele kerk. Helaas zijn deze beide voorbeelden verloren gegaan.

Dat het amfitheater een trend was blijkt wel uit de situatie in Kampen. Stadsarchitect Nicolaas Plomp zorgde ervoor dat zowel de Lutherse Kerk (1843), de Broederkerk (1845) als de Doopsgezinde Vermaning (1847) een half rond bankenplan kreeg. Het amfitheater nam bij kleine kerken over het algemeen de gehele ruimte in beslag. In grotere stadskerken was dat niet nodig: daar werd de kuip met schotten afgezonderd van de rest van de ruimte. In de Sint-Janskerk in Gouda is zo'n groot amfitheater uit de jaren 1852-1853 nog bewaard gebleven (zie ook pagina 25). Veel andere amfitheaters in grote kerken, zoals die in Hoorn en Leiden, gingen helaas verloren.

Het amfitheater was een breed bekend ontwerp principe, maar lijkt het meest te zijn toegepast in de Achterhoek en in Twente. De kerken van Hall en Aalten bevatten nog altijd voorbeelden van halfcirkelvormige bankenplannen die werden ingepast in een oud gebouw dat voor de Reformatie in gebruik was als katholiek godshuis (zie ook pagina 31). Opvallend is dat in beide kerken de preekstoel aan de zuidzijde is blijven staan.

Bankenplannen in het algemeen en halfronde bankenplannen in het bijzonder roepen tegenwoordig een dubbel gevoel op: enerzijds zijn het prachtige representanten van een ontwikkeling in het protestantse interieur en hechten we er waarde aan omdat maar zo weinig voorbeelden ongeschonden bewaard zijn gebleven. Anderzijds vormen deze bankenplannen een ongewenste belemmering voor een ruimer gebruik van deze kerkruimtes.

Om die reden is in Vorden het cirkelvormige bankenplan volledig vervangen. In plaatsen als Hengelo en Hummelo is het met aandacht aangepast. Dit is geen sinecure, want ingrijpen in het vaste schema heeft gevolgen voor de vloeren, de gangpaden en de uitgangen. Alles is op elkaar afgestemd.

In bovengenoemde kerken kon de hoofdstructuur van het bankenplan in grote lijnen behouden blijven door verwijdering van een deel van de banken aan de voorkant of juist achterin. Meer comfort ontstond door er een paar banken tussen te halen en de hellingshoek aan te passen. En nog steeds worden er nieuwe oplossingen bedacht om het karakteristieke te kunnen bewaren, zoals een mobiele opstelling met verrijdbare onderdelen.

De twintigste eeuw

In de twintigste eeuw is een aantal ontwikkelingen van grote invloed geweest op het protestantse kerkinterieur. In 1911 publiceerde dominee J.H. Gerretsen (1867-1923) de brochure *Liturgie*. Dit werk staat aan de wieg van wat bekend is geworden als de Liturgische Beweging. Gerretsen meende dat in protestantse kerken te veel nadruk lag op het Woord en daardoor te weinig op het offer van Christus, dat tijdens het avondmaal wordt herdacht. Om deze focus te veranderen was zijn ideaalbeeld een verhoogd koor met daarop een avondmaalstafel.

In diezelfde tijd werd onder leiding van dominee H.W. Creutzberg (1875-1940) naar ontwerp van architect W.A. Forsyth (1872-1951) in IJmuiden een nieuwe kerk gebouwd. Creutzberg was geïnspireerd door de anglicaanse liturgie en dit zien we terug in het interieur. De kerk kreeg een koor met avondmaalstafel, bijbel, kruis en kandelaars. Dit sluit aan bij de door Gerretsen bepleite principes. Aan de tafel kwam een speciale zetel voor de predikant te staan. Op basis van de bouwtekeningen van Forsyth werd ook de Duinoordkerk in Den Haag gebouwd en ingericht. Zowel in IJmuiden als in Den Haag zijn preekstoel en doopvont meer naar de zijkant geschoven. In deze twee kerken waren de uitgangspunten van de Liturgische Beweging zichtbaar, nog voordat er echt sprake was van een beweging.

In 1933 verscheen vervolgens het rapport *Het wezen van den Eeredienst*, dat als startpunt van de Liturgische Beweging kan worden gezien. De eerste kerk waarin de nader geformuleerde ideeën werden gerealiseerd, was de hervormde kerk van Ginneken tijdens de restauratie in de jaren 1934-1940.¹⁹ In deze kerk werd het koor

verhoogd en werd op de verhoging een avondmaalstafel geplaatst. In het schip kwamen twee rijen banken met een middenpad. Dat middenpad was niet slechts functioneel, maar ook symbolisch; het was de opgang van de gemeenteleden naar de avondmaalstafel.

De Liturgische Beweging was zeer invloedrijk en zorgde ervoor dat de avondmaalstafel in vele kerken een plaats kreeg in het koor of liturgisch centrum en zo samen met de preekstoel en het doopvont blijk gaf van de protestantse overtuiging 'Woord én Sacrament'. Voor de oude monumentale kerken betekende dit dat bij restauraties met de opening van het koor en de plaatsing van de avondmaalstafel daar, de lengterichting werd hersteld en daarmee de oorspronkelijke ruimtewerking. De preekstoel werd opgeschoven in de richting van het koor en in meerdere gevallen verdween daarbij het doophek. Deze restauraties werkten weer als voorbeeld voor andere. In de publicatie *Opdat de ruimten meevieren* van wetenschapper Regnerus Steensma staat een fraai overzicht van de vele herinrichtingen en restauraties die plaatsvonden in de periode 1940-1980.

De laatste decennia zijn er andere factoren die het kerkinterieur onder druk zetten. Illustratief is de situatie in het Zuid-Hollandse dorp Maasland. Nadat de kerk daar op 18 juni 1945 helemaal was uitgebrand, werd deze opnieuw ingericht, deels met oud meubilair uit andere kerken. In 1954 kon zij weer in gebruik worden genomen. Anders dan voorheen had de kerk nu een lengte-inrichting met de preekstoel op de overgang van koor naar schip en een vrij opgestelde avondmaalstafel centraal in het koor, geheel overeenkomstig de inzichten van die tijd. In 2019 vond opnieuw een herinrichting plaats, omdat de bestaande situatie met vaste banken geen multifunctionele mogelijkheden bood.²⁰ Alle vlonders met banken en stoelen verdwenen en werden vervangen door moderne stoelen, die gericht waren op het liturgisch centrum op een verplaatsbaar podium, nu weer aan de zuidzijde in het schip. Vanzelfsprekend kwamen er moderne sanitaire voorzieningen en een koffiecorner. De inrichting van 1954 was in 2019 alweer achterhaald.

De situatie in Maasland is tekenend voor de ontwikkeling van het monumentale kerkinterieur in Nederland. Daar waar kerkmeubilair vroeger eeuwenlang functioneerde, worden interieurs nu in hoog tempo aangepast aan nieuwe eisen.

Verwarming, geluidsversterking, ventilatie, veiligheidsplannen en brandpreventie zijn aspecten waar rekening mee moet worden gehouden. Ook de wens om 'groen' en duurzaam te zijn vraagt de nodige aanpassingen. Verminderd kerkbezoek en verminderde inkomsten leiden tot een zoektocht naar nevengebruik, om maar niet te spreken over de sluiting en herbestemming van kerken, waardoor hele ensembles worden ontmanteld en verspreid.

Hoewel door de eeuwen heen veranderingen in het interieur zijn doorgevoerd, is de druk op het historische, protestantse kerkinterieur vandaag de dag groter dan ooit. Veranderen zonder een goed inzicht in de historische ontwikkeling van een protestants kerkinterieur kan ertoe leiden dat we cultuurhistorisch zeer waardevolle ensembles verliezen. Begrip voor hoe het interieur is gegroeid en uit welke samenhangende onderdelen het bestaat, draagt bij aan verantwoorde keuzes. Creatieve oplossingen kosten wellicht meer tijd en geld, maar ze kunnen ervoor zorgen dat we waardevol religieus erfgoed voor toekomstige generaties kunnen behouden. Met deze publicatie roepen wij op tot (hernieuwde) waardering voor protestantse inrichtingen waarin het samenhangende interieurenssemble van preekstoel, dooptuin, koorhek, herenbanken, kerkbanken en avondmaalstafel nog aantoonbaar aanwezig is.

Overzichtskaart belangrijke protestantse interieurs

Representatieve interieurs met een hoge kunst- en cultuurhistorische waarde

- AALTEN** – Sint-Helenakerk
- ALKMAAR** – Grote of Sint-Laurenskerk
- AMSTERDAM** – Nieuwe Kerk
- AMSTERDAM** – Oude Kerk
- BATENBURG** – Oude Sint-Victorkerk
- BREUKELEN** – Pieterskerk
- DELLEN** – Oude Blasiuskerk
- DORDRECHT** – Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk
- EDAM** – Grote Kerk
- ENKHUIZEN** – Westerkerk
- GOUDA** – Sint-Janskerk
- GRONINGEN** – Nieuwe Kerk
- HAARLEM** – Grote of Sint-Bavokerk
- HALL** – Ludgeruskerk
- KIMSWERD** – Laurentiuskerk
- KREWERD** – Dorpskerk
- LEIDEN** – Marekerk
- MAASSLUIS** – Groote Kerk
- MANTGUM** – Mariakerk
- MIDDELBURG** – Oostkerk
- MIDDELSTUM** – Sint-Hippolytuskerk
- MIDWOLDE** – Dorpskerk
- OOSTERWIJTWERD** – Mariakerk
- PIETERBUREN** – Petruskerk
- RIJSWIJK (GLD)** – Martinuskerk
- SINT-ANNAPAROCHIE** – Van Harenskerk
- WARFFUM** – Sebastiaankerk
- WEIDUM** – Johanneskerk
- ZANDEWEER** – Hervormde Kerk

Alkmaar Sint-Laurenskerk

Wie tegenwoordig in het schip van de Laurenskerk te Alkmaar rondwandelt, ziet diverse kerkmeubels en inrichtingselementen die ook de zeventiende-eeuwse bezoeker al op dezelfde plek zag staan. De kerk is dan ook een fraai voorbeeld van een stadskerk met typisch protestants meubilair in het schip van de kerk, waarvan de ontstaansgeschiedenis aan de hand van archiefgegevens uitzonderlijk goed te volgen is. De inrichting van het koor bleef na de Reformatie in hoofdzaak gelijk.

De immense Laurenskerk kwam in nauwelijks vijftig jaar (1470-1520) tot stand. Vóór die tijd was er ook al een kerk, maar die was ernstig beschadigd geraakt door instorting van de toren in 1468. De nieuwe kerk met katholieke inrichting ging vijftig jaar later als gevolg van de Reformatie alweer op de schop, al bleven koorhek, koorbanken en preekstoel in de protestantse beginperiode intact. Wel werd de preekstoel in 1601 verplaatst naar een oostelijk gelegen pijler aan de zuidzijde van het schip. Die verplaatsing staat waarschijnlijk in direct verband met de komst van een burgemeestersbank in datzelfde jaar. De plek van de bank tegenover de preekstoel is een mooie getuige van de relatie tussen kerk en staat in de zeventiende eeuw. In 1605 werd een nieuw doophek vervaardigd. Het staat nog steeds in de kerk en is het oudste gedateerde doophek in Nederland. Het heeft een toen →

Zicht op het hoge koor en de iets lagere kooromgang van de Laurenskerk in Alkmaar. Deze grote, gotische stadskerk werd rond 1500 gebouwd.

Om de preekstoel staat een doophek dat de dooptuin afsluit. De onderkant bestaat uit panelen met daarboven een strook met balusters. Het is het oudste gedateerde doophek van ons land (1605).

In het schip van de Alkmaarse Laurenskerk staat de preekstoel aan de zuidzijde. Tegen de pijlers kwamen rijk bewerkte banken voor de burgemeesters, oud-burgemeesters, vroedschap, schepenen en kerkmeesters.

veelgebruikte vormgeving: rechthoekige panelen onder met daarboven een rij balusters. Zoals in veel Hollandse kerken bevinden zich koperen doopbogen boven de toegangsdeurtjes.

Na de burgemeestersbank en het doophek ging de aandacht uit naar herenbanken. Ten oosten van het doophek kwam in 1624 een bank voor oud-predikanten. De vormgeving van deze bank sloot aan bij het doophek. Voor oud-burgemeesters en schepenen werden in 1651 pilaarbanken geplaatst, links en rechts van de burgemeestersbank. In 1654 werden naar ontwerp van architect Jacob van Campen links en rechts van de preekstoel banken voor kerkmeesters en de vroedschap aangebracht. Toen deze bank met rijk snijwerk mooier bleken dan de banken van 1651, werd besloten om de zitplaatsen te wisselen. In 1655 was er behoefte aan extra zitplaatsen voor 'gequalificeerde personen'. Aan de oostkant van het schip kwamen daartoe twee grote bankenblokken met elk zes in hoogte oplopende banken. In 1665 werd tot slot de preekstoel vervangen. Zo groeide in het midden van de zeventiende eeuw al een heus bankenplan in Alkmaar.

In het koor bleven de voorreformatische koorbanken gedurende eeuwen staan, zij het in ietwat aangepaste vorm. Ze deden dienst als zitplaats tijdens de viering van het avondmaal. Het koor was afgesloten door het oude koorhek (1500-1525), dat eveneens de tand des tijds heeft doorstaan.

In de zeventiende en achttiende eeuw was de kerk, zo getuigen de archiefbronnen, niet alleen in gebruik voor de eredienst. Het was een publieke ruimte, waar mensen elkaar ontmoetten (de zogenaamde wandelkerk) en waar al vroeg orgelconcerten waren. Hoewel er al koororgels waren, besloot men in 1638 om aan de westzijde een groot nieuw orgel te bouwen, het Van Hagerbeer-Schnitgerorgel, dat tegenwoordig geldt als een van de best bewaarde stadsorgels van ons land.

De kerk had ook de functie van begraafplaats, wat vereiste dat de ruimte in ieder geval deels open moest blijven. In het interieur was van alles te zien, van grafmonumenten en gedenktekens tot borden met Bijbelteksten.

De Franse tijd liet zijn sporen na. Wapenborden en gedenktekens werden verwijderd en ook de burgemeestersbank uit 1601 moest het veld ruimen. In de negentiende eeuw werd echter weer een nieuwe burgemeestersbank geplaatst, geïnspireerd door het oude model met luifel als teken van de voorname positie van de gebruikers.

Op foto's uit 1925 is te zien dat de banken voor de burgers gewoon zijn blijven staan en dat in het middenschip ruimte was voor heel veel stoelen. Een deel van de banken is later verwijderd en een ander deel werd verplaatst, zoals de officiersbank. Men bleef hierbij steeds uitgaan van de preekstoel als centraal punt en dus bleef de inrichting van het interieur van de Laurenskerk in hoofdzaak onveranderd. En dat maakt deze kerk heel bijzonder. In 1948 waren er plannen om

het interieur overeenkomstig de ideeën van de Liturgische Beweging in te richten, maar deze konden op weinig enthousiasme rekenen. Zo behield de Laurenskerk het zeventiende-eeuwse ensemble in het schip en is ook het voorreformatorische koorhek nog aanwezig.

1

2

3

1 – De voorreformatorische koorbanken deden na de Reformatie dienst als zitplaats tijdens de viering van het avondmaal. Ook de beschildering van het gewelf van het koor (1519) bleef bewaard.

2 – Het voorreformatorische koorhek uit 1500-1525 bleef bestaan. Het staat op de scheiding tussen schip en koor, waar de gemeente het avondmaal vierde.

3 – Het spectaculaire Van Hagerbeer-Schnitgerorgel uit 1638 aan de westzijde van de kerk. De grote kas met de beschilderde orgelluiken en de erbij horende wandschildering erboven vormen een bijzonder ensemble.

Rijswijk Martinuskerk

De Martinuskerk in het Gelderse Rijswijk verkreeg in de eerste helft van de zestiende eeuw zijn huidige hoofdvorm: een pseudo-basiliek (een kerk met een middenschip dat hoger is dan de zijbeuken, maar zonder lichtbeuk) met een vrij ondiep koor met een driezijdige koorsluiting. Het interieur werd na de Reformatie heringericht voor de protestantse eredienst. Een tekstbord uit 1658 en een grafombe in het koor uit 1692 zijn er nog steeds. Omstreeks 1870 werd de kerk heringericht en die inrichting bepaalt, samen met de oude onderdelen, het karakter van het interieur. Door de aanwezigheid van het tekstbord, het grafmonument, een negentiende-eeuwse preekstoel en banken en grafzerken is de kerk een goed voorbeeld van een interieurenssemble dat in fasen tot stand is gekomen.

De preekstoel staat centraal, in het midden op de overgang van koor en schip. Boven de preekstoel bevindt zich een zeszijdig klankbord dat naar achteren doorloopt boven de preekstoeltrap. Boven het klankbord is het tekstbord uit 1658 opgehangen met de tekst van de tien geboden op de stenen wetstafelen aan de kant van het schip. Het bankenblok in het schip en de gangpaden aan weerszijden van het blok zijn gericht op de preekstoel. Grafzerken maken duidelijk dat er eeuwenlang is begraven in de kerk. →

Zicht op de noordgevel van de witgepleisterde bakstenen Rijswijkse Martinuskerk uit het midden van de zestiende eeuw.

Zicht richting het oosten in de Martinuskerk in Rijswijk. De negentiende-eeuwse preekstoel staat in het midden op de grens van schip en koor.

Het is niet zeker of de oude preekstoel oorspronkelijk aan de zuidzijde van het schip stond. De huidige plek werd mogelijk al gekozen in 1658, toen men Johan Joostensz van Coten opdracht gaf voor de vervaardiging van het genoemde tekstbord. Dit bord is ook beschilderd aan de achterkant, de kant van het koor. Hier staan het Onzevader, de geloofsbelijdenis en twee Bijbelteksten die betrekking hebben op de sacramenten doop en avondmaal. Dat maakt duidelijk dat het avondmaal in het koor werd gevierd.

Aan het eind van de zeventiende eeuw werd in veel kerken de viering van het avondmaal verplaatst naar het schip, dicht bij de gemeente, zodat zichtbaar en hoorbaar was wat er gebeurde. Het koor kon toen de functie van grafkapel krijgen, een gebruik dat in de zeventiende eeuw vrij algemeen werd in kerken in het Utrechts-Gelderse rivierengebied. Sinds 1692 staat in de Martinuskerk de grootse graftombe van het vermogende echtpaar Van Brakell-Van Borssele. Onder de vloer bevindt zich de grafkelder. Op de dekplaat van de lage tombe staat het wapen van Diederick van Brakell en Justina van Borssele. We mogen veronderstellen dat de familie ook een herenbank in de kerk had, maar die is niet bewaard gebleven.

Zicht richting het westen met in het schip het negentiende-eeuwse bankenblok en het neogotische orgel uit 1875.

Rond 1870 vond er groot onderhoud plaats in de Martinuskerk. De buitenkant van het gebouw werd volledig gerenoveerd en ook het interieur werd aangepast. De oude preekstoel werd vervangen door een nieuwe, en mogelijk ook verplaatst, als dat in 1658 al niet was gebeurd. Daardoor had de predikant zijn gehoor

1 – Voor de preekstoel staat de avondmaalstafel. Het zeventiende-eeuwse tekstbord boven de preekstoel is de blikvanger van dit interieur.

2 – Grafombe uit 1692 van het vermogende echtpaar Van Brakell-Van Borssele in het koor van de kerk. Andere grafzerken maken duidelijk dat er eeuwenlang in deze kerk begraven is.

3 – Boven de preekstoel hangt een tekstbord uit 1658, gemaakt door Johan Joostensz van Coten. Aan de kant van het schip toont het de tien geboden, aan de kant van het koor het Onzevader en de geloofsbelijdenis.

1

2

3

grotendeels voor zich. Uit archieven is af te leiden dat vroeger alleen vaste banken in de kerk stonden en dat er slechts tijdelijk gebruik is gemaakt van stoelen. In het schip plaatste men in 1870 nieuwe bankenblokken. In 1875 kwam er aan de westzijde, tegenover de preekstoel, een eenvoudig nieuw orgel met een neogotische kas. Dit orgel geldt als het best bewaarde van een reeks op voorraad gebouwde balustradeorgels waarmee firma J.F. Witte vanaf 1871 succes zou boeken. Bij deze verbouwing ontdekte men overigens ook de voorreformatische wandschilderingen weer. Maar geheel in lijn met de negentiende-eeuwse overtuiging dat die geen plaats hadden in het protestantse kerkinterieur, werden ze opnieuw overschilderd.

In 1991 werd de kerk terughoudend gerestaureerd naar de plannen van architect P.D. van Vliet te Loosdrecht. Een groot deel van de vaste banken in het schip bleef gespaard. De in een warme okertint geverfde banken zorgen voor een evenwichtige vulling van het schip tussen preekstoel en orgel en geven de bezoeker het gevoel 'thuis' te zijn in deze oude kerk.

Gouda Sint-Janskerk

De Sint-Janskerk te Gouda staat bekend als de langste kerk van Nederland. Dit grote bouwwerk ontwikkelde zich vanaf het westen in oostelijke richting, waarbij het vijfbeukige, brede schip en het koor hoofzakelijk in de periode 1475-1510 tot stand kwamen. In 1552 viel de kerk ten prooi aan een grote brand, maar werd herbouwd. De kerk kreeg naam en faam door de beroemde gebrandschilderde glazen, waarvan de meeste dateren uit de jaren 1555-1572 en een deel van na de Reformatie, uit de periode 1593-1603. In de inrichting van deze kerk is de grote kuip heel bijzonder: een bankenplan in de vorm van een amfiteater dat in de negentiende eeuw werd gerealiseerd.

De katholieke inrichting van de kerk heeft slechts kort bestaan, maar ook de protestantse opstelling heeft meerdere verschijningsvormen gekend. Nadat de kerk in 1573 definitief in handen van de gereformeerden was gekomen, werd de bestaande preekstoel aangepast en werden er bestuurdersbanken geplaatst. De banken werden in 1603-1606 alweer vernieuwd en in 1608 moest ook de oude preekstoel het veld ruimen voor een geheel nieuw exemplaar. Gaandeweg ontwikkelde zich een inrichting met banken en stoelen in vakken. →

Zicht op de zuidzijde van het koor en het zuidertransept van de Goudse Sint-Janskerk. Het grootste deel van het gebouw kwam vlak na de stadsbrand van 1552 tot stand.

1 – Zicht richting het oosten door het langgerekte koor. Hier zijn enkele van de wereldberoemde Goudse glazen te zien.

2 – Het centrale punt wordt gevormd door de preekstoel en het bijhorende doophek uit 1810. De kerkenraadsbanken binnen de dooptuin bleven ook bewaard.

3 – Zijbeuk aan de noordzijde van de kerk met goed zicht op enkele Goudse glazen en met links de schotten van het amfitheater. Daarachter bevindt zich de 'kerk in de kerk'.

In 1785 was er behoefte aan een nieuwe inrichting. Architect Jacob Otten Husly (1738-1796) ontwierp een preekstoel met doophek en bestuurdersbanken. Deze banken hadden kennelijk prioriteit en werden al tussen 1787-1794 in gebruik genomen. Vervolgens gooide de Franse tijd roet in het eten. De uitvoering van Husly's ontwerp stagneerde en op aanwijzing van het nieuwe gezag werden de net geplaatste bestuurdersbanken van hun luifels ontdaan. In 1810 kon de inrichting, zoals in 1785 bedacht, alsnog worden afgerond. Preekstoel en doophek werden toen geplaatst. De opstelling uit het begin van de negentiende eeuw borduurde nog geheel voort op de traditionele inrichting met de preekstoel tegen een pilaar aan de zuidzijde in het schip en daartegenover banken voor het wereldlijk gezag. Hiertussen stonden banken en stoelen in blokken die gericht waren op de preekstoel.

Het bijzondere amfiteatervormige bankenplan uit 1853, ontworpen door de Amsterdamse architect Isaäc Warnsinck (1811-1857), betekende een grote ingreep op het bestaande inrichtingsschema. Stonden tot dan toe de preekstoel en de herenbanken vrij in de ruimte in het schip, nu werden preekstoel en doophek het centrum van een omvangrijke, door schotten afgebakende ruimte. Warnsinck nam de preekstoel en het doophek van 1810 op in zijn ontwerp. De bestuurdersbanken moesten wijken voor de nieuwe kuip. In de negentiende eeuw werden veel kerkinterieurs aangepast omdat er een tekort aan zitplaatsen was. Zo niet in de Sint-Janskerk. Modernisering en de heersende smaak gaven hier de doorslag en het aantal

zitplaatsen ging door de ingreep terug van 1800 naar 1618 stuks.

Opvallend aan het bankenplan van de Sint-Janskerk is de enorme hoeveelheid banken die allemaal deel uitmaken van één ontwerp en die stuk voor stuk gericht zijn op de preekstoel. De banken lopen in hoogte op en de blokken worden afgesloten met schotten. De gangpaden tussen de bankenblokken zijn als een soort zichtlijnen of zonnestrallen allemaal gericht op de preekstoel.

In dit amfitheater zijn nog steeds verschillende soorten banken te ontwaren. De achterste banken met luifel waren bestemd voor burgemeester, wethouders, gemeenteraadsleden, gemeentesecretaris, notabelen, de commandanten van de schutterij en het garnizoen en de kerkvoogden. Mannen en vrouwen zaten in de kuip gescheiden van elkaar.

Hoewel de zitplaatsen vandaag de dag vrij zijn, is deze 'kerk in een kerk' in Gouda onveranderd bewaard gebleven. En dat is heel bijzonder, want soortgelijke kuipen in andere grote stadskerken, zoals de Pieterskerk te Leiden of de Grote Kerk in Hoorn, gingen al lang geleden verloren.

De banken in deze 'kuip' lopen naar achteren toe in hoogte op. Tussen de blokken bevinden zich gangpaden, die allemaal gericht zijn op de preekstoel.

Zicht vanaf het orgelbalkon richting het oosten. De preekstoel staat tegen een pijler aan de zuidzijde van het schip. Eromheen bevindt zich het amfiteatervormige bankenplan uit 1853.

Kimswerd Laurentiuskerk

De bouwgeschiedenis van de Laurentiuskerk in het Friese Kimswerd gaat terug tot in de twaalfde eeuw. De tufstenen noordmuur van het schip met een figuratief reliëf van rode zandsteen boven de entree maakt dat direct duidelijk. Het interieur verkeert nog groten-deels in de toestand zoals die rond 1700 was en dat maakt deze locatie heel bijzonder.

Van de middeleeuwse, 'katholieke' inrichting bleef niet veel meer bewaard dan enkele bouwfragmenten, een altaarsteen en liturgische nissen. Over het interieur van vlak na de Reformatie is weinig bekend. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw komt er meer zicht op de protestantse inrichting in de langgerekte kerk. Mogelijk zijn toen de vrouwenbanken in het schip gerealiseerd; de versieringen op de kopschotten of bankwangen lijken hierop te wijzen. In 1695 werden ze hergebruikt bij een volledige herinrichting en interieurverfraaiing na een legaat van Ibella Ida van Tiara (1627-1694). Ook de Van Heemstraherenbank van haar ouders bleef bewaard en kreeg een plek recht tegenover het doophek en de preekstoel die tegen de zuidmuur stonden. Het koor werd afgesloten met een hek waarop een tiengebodenbord was aangebracht. Aan de westkant van de kerkzaal werd het voorportaal met een wand afgescheiden. Deze wand werd bekroond door een gedenkbord over de herinrichting. →

Toren en schip van de Laurentiuskerk in Kimswerd. Een deel van het schip dateert uit de twaalfde eeuw, het koor uit de dertiende eeuw, de toren kreeg na 1516 zijn huidige vorm.

1

3

2

1 – Interieur van de Laurentiuskerk in Kimsward richting het westen. Links, tegen de zuidwand van het schip, staan preekstoel en doophek. Ertegenover, tegen de noordwand, de herenbank.

2 – De zeer rijk gedecoreerde Van Heemstraherenbank uit ca. 1695. In de bekroning is het wapen van Tiara-van Heemstra aangebracht.

3 – De preekstoel uit ca. 1695 is gedecoreerd met houten reliëfs met voorstellingen uit het Oude Testament, hier de geschiedenis van Mozes en de koperen slang.

In de kerkzaal kwam een lambrisering langs de wanden met in hoogte oplopende mannenbanken, evenwijdig aan de muur. De hergebruikte vrouwenbanken aan de zuidzijde daarentegen werden haaks op de zijmuur geplaatst.

De inrichting van rond 1700 is nog steeds aanwezig. De preekstoel staat nog op de traditionele plaats. Hij valt op door de fraaie kolommen op de hoeken en de panelen met reliëfs met voorstellingen uit het Oude Testament op de kuip. Deze reliëfs zijn gebaseerd op zeventiende-eeuwse prenten van Pieter Schut en Matthäus Merian. Om de preekstoel bevindt zich de dooptuin, afgesloten met een doophek dat een horizontale strook met gedraaide spijlen heeft. Het koorhek heeft een soortgelijke vormgeving. De wand bij het portaal en de herenbank zijn eveneens nog aanwezig. Aan de westkant werd in 1858 nog een orgelgalerij met een Hardorfforgel toegevoegd.

Tot aan de negentiende eeuw waren het koor en het middenpad van het schip vooral in gebruik als begraafplaats voor adel, predikanten en aanzienlijke families, zo blijkt uit de vele grote grafzerken die de vloer van de kerk sieren. Van veel zerken zijn in 1798, in het kader van gelijkwaardigheid, de familiewapens verwijderd. De herenbank daarentegen behield het wapen op de overhuiving dankzij een opvallende reddingsactie: de kerkbeheerders plaatsten een gedenkbord voor het snijwerk, dat op die manier aan het zicht werd onttrokken.

Dat dit fraaie interieur behouden bleef, is bijzonder. Aan het eind van de negentiende eeuw overwoog men

sloop en nieuwbouw, maar dat voorstel vond niet voldoende instemming. Misschien dat het testament van Ibella Ida van Tiara nog van invloed is geweest. Zij liet daarin vastleggen dat de kerk jaarlijks veertig gulden kreeg op voorwaarde van goed onderhoud van herenbanken, familieboarden en graven. Het kerkelijk gebruik is tegenwoordig, ruim driehonderd jaar na de herinrichting, nog minimaal, maar de zorg van de dorpsbewoners voor hun erfgoed is er niet minder om. Ze koesteren dit bijzondere historische ensemble en zijn er trots op.

Zicht door het schip richting het westen, waar het Hardorfforgel uit 1858 zich bevindt. De zerkenvloer getuigt van het gebruik om in de kerk te begraven.

Onder de vloer van het koor ligt de vermogende adellijke dame Ida van Tiara begraven. Door haar gift kon het interieur rond 1695 zo fraai worden vormgegeven.

Aalten Helenakerk

Deze gotische pseudobasiliek in het Gelderse Aalten is in de vijftiende eeuw in fasen gebouwd. Het koor en schip werden daarbij overwelfd en van fraaie beeldhouwde kraagstenen voorzien. Daarnaast kreeg de kerk vele interessante wand- en gewelwschilderingen, waaronder voorstellingen met de twaalf apostelen en de aankondiging van de geboorte van Christus. Er is zelfs een wand-schildering teruggevonden met de patrones, de heilige Helena, moeder van keizer Constantijn de Grote. Maar deze kerk is vooral belangrijk vanwege het halfronde bankenplan, dat de tand des tijds bijzonder goed heeft doorstaan.

Na de Reformatie werd de katholieke inrichting gaandeweg verwijderd en werden de schilderingen weg-gewerkt. Over de eerste protestantse inrichting in het driebeukige schip is niet veel bekend. Aannemelijk is een preekstoel tegen een schippijler aan de zuidzijde, met rondom een dooptuin met doophek. In het midden van de achttiende eeuw kreeg de kerk een nieuw orgel (1757) en een nieuwe preekstoel (1763) en kwamen er kroonluchters (1762-1763) in de kerk. Vanaf 1795 werden alle uiterlijke tekenen van ongelijkheid uit de kerk verwijderd. Dit betrof in Aalten vooral de rouwborden van vermogende families en de heraldiek op grafzerken. Het verbod op begraven in de →

Zicht op de Helenakerk in Aalten, die in de vijftiende eeuw in verschillende bouwfases tot stand kwam. Het gotische gebouw heeft een hoog middenschip en twee lagere zijbeuken.

kerk bood bovendien de mogelijkheid om de ruimte op een nieuwe manier in te richten. De gemeente was sterk gegroeid en er was behoefte aan meer zitplaatsen. Het kerkbestuur richtte zich met een verzoek om financiering tot koning Willem II en hij stemde toe. Geld was geen probleem en in 1844 werd al het meubilair

uit de kerk weggehaald. Alleen de achttiende-eeuwse preekstoel bleef en werd uiteraard het middelpunt van de nieuwe inrichting. Blikvanger in die nieuwe indeling werd een cirkelvormig bankenplan in een rechthoekige kerkruimte. De banken lopen naar achteren toe in hoogte op en de gangpaden lopen stuk voor stuk in de

richting van de preekstoel, het centrale punt. Het bankenplan besloeg de gehele ruimte en liep op kunstige wijze door tussen en achter de pijlers van deze driebeukige kerk. De tot op de dag van vandaag aanwezige ronde banken rondom de preekstoel hebben een beschildering met een houtimitatie en nummering.

Interieur van de Aaltense Helenakerk vanaf het orgelbalkon. De preekstoel staat centraal, alle banken zijn daarop gericht. Vlakbij de preekstoel staan de avondmaalstafel en het doopvont.

De achttiende-eeuwse preekstoel en het negentiende-eeuwse halfronde bankenplan, dat kunstig tussen en achter de pijlers geplaatst is. De gangpaden vormen een stralenkrans om de preekstoel heen.

Zicht op het orgel waarvan de barokke kas stamt uit 1757. In het schip hangen koperen kroonluchters, eveneens vervaardigd in de achttiende eeuw.

In Twente en de Achterhoek werden in dezelfde periode vaak vergelijkbare bankenplannen gerealiseerd. Ze zijn echter op veel plaatsen in de tweede helft van de twintigste eeuw verloren gegaan. Het bleken niet de handigste of comfortabelste zitplaatsen. Om meer comfort en bewegingsvrijheid te creëren werden in verschillende kerken ook wel de achterste en/of voorste banken van het ronde bankenplan verwijderd. Of men koos ervoor om de hellingshoek van het rug- en zitvlak aan te passen. En hoewel ook in Aalten wijzigingen zijn doorgevoerd, is dit bankenplan, samen met dat in Hall, in Hengelo en in Hummelo, een van de weinige voorbeelden die een gave indruk geven van het typisch negentiende-eeuwse fenomeen van het halfronde of ronde bankenplan.

Zicht richting de oostzijde, met links het koor. Het interieur van deze kerk wordt, behalve door het bankenplan, gekenmerkt door wand- en gewelfschilderingen uit de vroege zestiende eeuw, die lange tijd verborgen gingen onder een laag witte verf.

In de twintigste eeuw werden de laatmiddeleeuwse schilderingen blootgelegd. Daarbij kwam ook een schildering van de patrones van de kerk, de heilige Helena, tevoorschijn. Zij is herkenbaar aan het kruis in haar handen en de kroon op haar hoofd.

Breukelen Pieterskerk

De middeleeuwse Pieterskerk in Breukelen is een kruiskerk waarvan het koor, de transepten en een deel van het schip werden gebouwd in de vijftiende eeuw. De kerk heeft een protestantse inrichting die kenmerkend is voor de provincie Utrecht. De huidige toren en het westelijke deel van het schip kwamen tot stand nadat een storm in 1702 de oude westbouw had verwoest.

Hoewel deze kerk een katholieke oorsprong kent, ademt het interieur al eeuwenlang protestants gebruik. In de inrichting is op grote schaal de invloed van vermogende families uit de buurt zichtbaar. Een indrukwekkend grafmonument, een fantastisch samspel tussen preekstoel, dooptuin, herenbanken en burgerbanken, en de collectie rouwborden maken deze locatie uitzonderlijk.

Het gehele interieur richt zich op één punt, het liturgisch centrum met de preekstoel uit 1759. Deze staat aan de oostzijde, op de overgang tussen koor en schip, voor het koorhek. De preekstoel wordt omringd door een doophek met twee koperen doopbogen, waarvan er een gedateerd is met het jaartal 1657. Ook het leesblad van de koperen lezenaar op de preekstoel stamt uit die tijd, terwijl de ondersteunende arm en de preekstoel zelf in 1759 geheel werden vernieuwd. →

Zicht op het koor van de Pieterskerk in Breukelen. Het koor en de transepten stammen uit de vijftiende eeuw, toren en het westelijk deel van het schip uit de vroege achttiende eeuw. De deurpartij in de koorsluiting werd pas omstreeks 1840 aangebracht.

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden ook de veertien overhuifde herenbanken rondom tegen de muren in schip en transepten geplaatst. Het meest opvallend is de grote herenbank van buitenplaats Vechtstroom, vanwege de hoge plaatsing, maar vooral ook vanwege de grote afstand tot de preekstoel. Breukelen kende veel voorname buitenplaatsen, waarvan de bewoners vaak een eigen bank hadden. Te midden van deze herenbanken staan in het schip de

banken voor de burgers, gericht op het doophek en de preekstoel, met daarboven het orgel, dat in 1787 geplaatst werd. Het orgel is een echte blikvanger doordat erachter een schildering van een geopend baldakijn werd aangebracht, een 'Turkse tent', door de verder onbekende schilder Paulus van Nieuwkerk. De combinatie van preekstoel en orgel op de koorgrens is kenmerkend voor de provincie Utrecht, maar in minstens tien kerken in de provincie werden koor en schip in de

twintigste eeuw met elkaar verbonden. Het ensemble in Breukelen is daarmee een van de weinig bewaard gebleven gaven voorbeelden van een preekstoel met een orgel erboven op de grens van koor en schip.

Het koor van de Pieterskerk is een door het koorhek afgescheiden ruimte en maakt geen deel uit van de kerkzaal. In de zeventiende eeuw werd het koor vermoedelijk gebruikt voor de avondmaalsviering.

Zicht op het interieur richting het westen. Langs de wanden staat een groot aantal overhuifde herenbanken. Tegen de westwand staat de hoge herenbank voor de bewoners van buitenplaats Vechtstroom.

Zicht op het interieur richting het oosten. Koor en schip zijn van elkaar gescheiden door een koorhek, waarvoor preekstoel, dooptuin en orgel zijn geplaatst. Boven het orgel een schildering van een baldakijn.

Toen deze werd verplaatst naar het schip, kwam de ruimte vrij. De hoofdbewoner van kasteel Nijenrode kon als ambachtsheer blijkbaar de oudste rechten doen gelden. Zo liet Anna Pergens er in 1701 een grote tombe plaatsen voor haar overleden echtgenoot Johan Ortt, die sinds 1675 ‘heer van Nijenrode’ was geweest. Op de marmeren platen aan de zijkant van de tombe staan de familiewapens van Ortt en Pergens. Zolang Anna Pergens leefde, bleef het koor in Breukelen een exclusieve gedenkplaats voor de familie Ortt. De rouwborden in het koor, waaronder die van de echtelieden zelf, getuigen hiervan. Andere families kregen andere plekken in de kerk toegewezen als laatste rustplaats.

In de jaren 1838-1840 vond een herinrichting van het schip plaats. Onder leiding van buitenplaatseigenaar en president-kerkvoogd Gerrit Duuring werden achter in de kerk nieuwe banken gemaakt in de vorm van een halve cirkel. Het zijn eenvoudige, in hoogte oplopende banken die aansluiten op een verder rechthoekig bankenblok midden in het schip. Langs de zijkanten van het schip en de transepten van de kerk staan veertien overhuifde herenbanken. Dit waren de zitplaatsen van de beter gesitueerden, de bewoners van de Vechtse buitenplaatsen.

In het interieur zijn meer elementen te vinden die herinneren aan de macht en de rijkdom van de bewoners van kastelen en buitenplaatsen aan de Vecht. Zo lieten de bewoners van het huis Gunterstein in 1718 een kappel aanbouwen aan de kerk, die vol hangt met rouwborden van deze familie.

In de Franse tijd verloren de banken hun verwijzingen

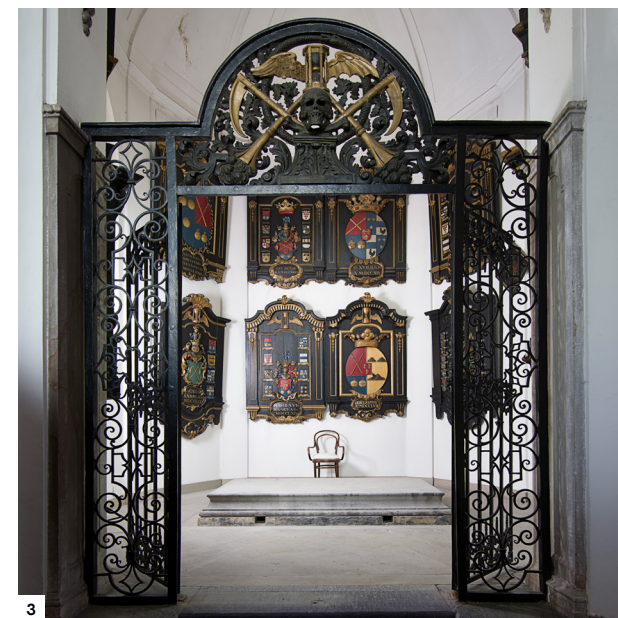

1

naar de verschillende families en hun woonhuizen. Hoe de rouwborden deze roerige periode onder een nieuw bewind hebben overleefd is niet bekend, maar ze dragen vandaag de dag in hoge mate bij aan de beleving van een grotendeels zeventiende- en achttiende-eeuws interieur.

2

3

1 – In het koor van de kerk is het grafmonument voor Johan Ortt een blikvanger. Rondom hangen rouwborden voor verschillende leden van de familie Ortt.

2 – Voor het koorhek staat de preekstoel uit 1759, omringd door het doophek met twee koperen doopbogen. Achter het koorhek is het koor met grafmonument en rouwborden.

3 – Rouwborden van andere families kregen een plek buiten het koor, zoals hier in de graffkapel van de familie Van Collen, die zich nabij de toren bevindt.

Middelburg Oostkerk

De op een na grootste koepelkerk van Nederland, de Oostkerk in Middelburg, werd voor de protestantse eredienst gebouwd tussen 1647-1667, naar ontwerp van Bartholomeus Fransz Drijfhout, in samenwerking met de bekende architect Pieter Post. Na het overlijden van Drijfhout voltooide Arent van 's-Gravesande het bouwwerk. De grote koepel op het achtzijdige gebouw heeft een opvallende plaats in het stadsgezicht. Het ingenieuze interieur van deze centraalbouw toont de protestantse ideeën voor de inrichting van een achthoekig gebouw. Dit was het ideaal van de protestanten in die tijd: een grote ruimte waarin zoveel mogelijk zitplaatsen binnen gehooraafstand van de preekstoel een plek kregen.

Al sinds 1644 werden plannen gesmeed voor de totstandkoming van het kerkgebouw en bij het leggen van de eerste steen in 1648 bleek de betrokkenheid van de stad: zes zonen van burgemeesters en stads-thesauriers verrichtten de plechtige handeling. Het exterieur van de Oostkerk valt op door het fraaie beeldhouwwerk en dan met name de guirlandes aan de zijkanen. Vergankelijkheid is het leidende thema, zo is ook nadrukkelijk te zien aan het gebeeldhouwde skelet boven de hoofdingang en de bijhorende tekst over overwinning op de dood uit 1 Kor. 15:55. →

De Oostkerk in Middelburg is een koepelkerk, iets wat aan de buitenzijde goed zichtbaar is. Het toegangsportaal is gedecoreerd met beeldhouwwerk met vergankelijkheidsthematiek.

In het achthoekige gebouw bevinden zich tegen de wand tegenover het toegangsportaal de preekstoel en het orgel uit 1779-1783.

Zicht vanaf het orgelbalkon op het toegangsportaal. De decoratie met reliëfs aan de buitenzijde gaat hier verder. Boven de toegangen staat 'poorte des hemels' en 'huys godes'.

Binnen gaat deze decoratie verder. Teksten boven de toegangen verwijzen naar het gebouw als 'poorte des hemels' en 'huys godes'. Cartouches en wapenschilden sieren het interieur. De ruime toepassing van kwabornament, een geliefd sierelement, maakt duidelijk dat de vormgeving aansluit bij de mode van het midden van de zeventiende eeuw.

In 1660, toen de bouw van de kerk nog niet was afgerond, was er al een achtzijdige preekstoel – goed passend bij de achthoekige kerk – waarboven aan een ijzeren stang een klankbord hing. De huidige preekstoel stamt, samen met het erboven geplaatste orgel, uit de jaren 1779-1783. Tegenover de wand met preekstoel bevindt zich een wand met het toegangsportaal. Tegen de andere zes wanden staan banken met drie in hoogte oplopende rijen zitplaatsen opgesteld. Zoals in alle kerken moesten ook in die van Middelburg in de Franse tijd alle uitingen van rangen en standen uit de kerk verdwijnen. De talrijke familiewapens en gedenktekens werden toen overschilderd, behalve de twee die zich onzichtbaar achter het orgel bevonden. Onbekend is of de regeringsbank tegen de zuidwand in deze tijd ook is aangepast. Deze bank onderscheidt zich van andere banken door een rijkere vormgeving en meer ruimte – want er zijn twee banken voor elkaar in plaats van drie.

Het doophek, opgesteld aan de zijkant van het liturgisch centrum, stamt in de basis uit de bouwtijd, maar is in de achttiende en twintigste eeuw flink aangepast. Toen in de negentiende eeuw banken in de kerk

1 – De achtzijdige kerk is vanwege de grote koepel beeldbepalend in Middelburg. Tegen de wanden staan de herenbanken, in het midden de vlonder met stoelen.

2 – De kunstig uitgevoerde preekstoel op een hoge voet is ontworpen door Coenraad Kaijser. De onderzijde van het orgelbalkon fungeert als klankbord.

3 – Boven het toegangsportaal siert een tiengebodenbord met architectonische omlijsting de wand. Erboven twee wapenschilden, die in de Franse tijd overschilderd werden. Sinds 1997 hebben ze hun uitstraling weer terug.

kwamen ter vervanging van stoelen, kon de vloer met talloze historische grafstenen worden afgedekt met een houten vlonder. Inmiddels zijn deze banken weer vervangen door andere stoelen.

De Oostkerk is een zeer belangrijk voorbeeld van centraalbouw in ons land. De binnenkant en de buitenkant sluiten nauw op elkaar aan, niet alleen in vormgeving, maar ook in thematiek en decoratieprogramma. Deze kerk is bovendien van belang als monument van de stad Middelburg. De stad betaalde

de volledige totstandkoming van de kerk, wat erop neerkwam dat deze blikvanger door de gemeenschap werd gefinancierd. Het is dus niet alleen een kerk, maar ook een stedelijk monument dat voortkwam uit de stads cultuur in de zeventiende eeuw: alles tot meerdere eer en glorie van de stad Middelburg. Die functie heeft het gebouw nog steeds. Vandaag de dag biedt het topmonument onderdak aan culturele en maatschappelijke activiteiten, maar nu in een seculiere setting.

Oosterwijtwerd Mariakerk

In de Mariakerk in het Groningse Oosterwijtwerd lijkt de tijd te hebben stilgestaan. Ondanks aanpassingen in de negentiende eeuw is de zeventiende-eeuwse uitstraling van deze kerk behouden gebleven. Deze inrichting is in hoge mate te danken aan leden van de adellijke familie Ripperda. Dit is de plek waar zij na hun dood werden bijgezet en waar de dorpelingen eeuwenlang ter kerke gingen.

De Mariakerk behoort tot de oudste bakstenen kerken in Groningen en was zelfs een bedevaartsoord. Uit jaarringenonderzoek van de kapconstructie is gebleken dat de eenbeukige kerk met halfronde koorsluiting rond 1235-1240 is gebouwd. Uit de katholieke tijd zijn geen interieuronderdelen meer overgeleverd. De laatste zullen rond het jaar 1666 zijn verdwenen, toen Gijsbert Herman Ripperda (1639-1695), bewoner van het Huis te Oosterwijtwerd, de kerk opnieuw liet inrichten. Uit die tijd stammen de preekstoel en het klankbord met het jaartal 1666 op de rand. Het preekgestoelte heeft een fraai bewerkte kuip en staat halverwege de zuidzijde van de kerk. Ook het balusterhek dat het koor van het schip scheidt, dateert uit de zeventiende eeuw. Op het driehoekige fronton staat het jaartal 1855, maar dat verwijst naar latere veranderingen in de kerk. →

De middeleeuwse Mariakerk in Oosterwijtwerd is één van de oudste bakstenen kerken in Groningen. Het halfronde koor met de kleine vensters werd in de dertiende eeuw gebouwd.

Tegenover de preekstoel staat de overhuifde en rijk gesneden herenbank met wapen van de familie Ripperda, voorzien van twee schildhoudende draken. Ook de avondmaalstafel, enkele andere banken en het offerblok werden in de tijd van Ripperda aan het interieur toegevoegd. Zijn wapen vinden we bovendien op de zeventiende-eeuwse avondmaalsbeker en op het belletje aan de collectezak. De luidklok uit 1694, die in de Tweede Wereldoorlog verloren ging, droeg eveneens de naam van Ripperda.

Hoe de westzijde van de kerk in de zeventiende eeuw verder was ingericht, is niet bekend. Het koor van de kerk was, zoals gebruikelijk in Groningen, in gebruik voor de viering van het avondmaal. Na Ripperda's overlijden in 1695 richtten zijn vrouw en dochter het koor van de kerk in als grafkapel. Tegen de wand kwam een zandstenen epitaaf en onder de vloer een grafkelder. Later werden hier nog andere familieleden bijgezet. In het koor hangen verschillende rouwborden. Eén ervan is dubbel gebruikt: in 1719 voor het eerst en in

Het koor van de kerk doet sinds 1695 dienst als grafkapel voor de familie Ripperda. Het epitaaf verwijst naar Gijsbert Herman Ripperda, die de kerk in 1666 opnieuw liet inrichten. De rouwborden van de familie overleefden de Franse tijd.

Interieur van de Mariakerk richting het westen waar zich het orgel bevindt, dat in 1845 in de kerk geplaatst werd maar ouder is. De kachel staat prominent in het gangpad.

De rijk gedecoreerde bank met het wapen van de familie Ripperda staat tegenover de preekstoel en tegen het balusterhek op de grens van schip en koor.

Zicht vanaf het orgelbalkon. Tegen de zuidwand staat de preekstoel met doophek, ertegenover de Ripperdabank. In het schip staan twee rijen met burgerbanken.

1738 nogmaals, toen het bord werd overschilderd ten behoeve van een ander familielid. Diverse grafzerken maken duidelijk dat ook hier in de kerk werd begraven. Ook in Oosterwijtwerd zal na 1795 de verplichte verwijdering van de familiewapens en rouwborden een aandachtspunt zijn geweest. Misschien hield men de deuren van het koorhek gesloten. Zo kunnen belangrijke onderdelen in het koor en aan de oostzijde van het schip, waaronder de rouwborden en epitaaf, bewaard zijn gebleven.

Gijsbert Herman Ripperda liet rond 1666 de kerk opnieuw inrichten. Ook aan de details werd gedacht. Dit offerblok in bijpassende stijl kreeg toen ook een plaats in de kerk.

In de negentiende eeuw vonden verschillende wijzigingen plaats op andere plekken in het interieur. Links van de Ripperdabank staat, eveneens evenwijdig aan de noordwand, een samengestelde bank, met als voorschot een deel van het doophek. De overige delen van deze dubbele bank sluiten qua vormgeving aan bij de negentiende-eeuwse banken die aan de westzijde in het schip haaks op de zijmuren staan, met daartussen een middenpad. In 1837 kreeg de kerk een fraaie kroonluchter die was gemaakt door de Groninger geelgieter H. Sips, en in 1845 kwam er ook een orgel in de kerk. Dit was een kabinetorgel uit 1741 van de hand van de fameuze orgelbouwer Christian Müller (1690-1763). In 1895 werd het omgebouwd en kreeg het een andere kas op de orgelgalerij aan de westzijde.

In 1925 werd achter het koorhek een schot met twee ramen geplaatst. Het sloot het schip af van het koor, waarschijnlijk in verband met de verwarming en verdere bevordering van het comfort. Net zoals de andere onderdelen van het interieur werd dit schot beschilderd met een houtimitatie, waardoor de verschillende onderdelen goed bij elkaar aansluiten.

In het organisch gegroeide interieur van de Mariakerk is het een en ander veranderd, maar steeds zonder dat dit afbreuk deed aan het geheel. In zowel 1985 als 2015 werd de kerk zeer terughoudend gerestaureerd. Hierbij bleef zelfs een kachel met de kenmerkende lange afvoerpijp in het midden van de kerkzaal gespaard: een element dat vrijwel nergens anders meer te zien is.

Delden Oude Blasiuskerk

De Blasiuskerk in het Overijsselse Delden vertelt verschillende verhalen – beginnend bij de bouw van de romaanse kerk in natuursteen in de twaalfde eeuw tot de herinrichting volgens de uitgangspunten van de Liturgische Beweging in de twintigste eeuw. In dit interieur zijn alle grote ontwikkelingen binnen de evolutie van het protestantse kerkinterieur aan te wijzen.

De twaalfde-eeuwse kerk van Delden werd in de vijftiende en zestiende eeuw omgebouwd tot een driebeukige hallenkerk met kruisgewelven en aan de oostzijde twee koren. Zware pijlers tonen nog de verbouwingssporen. De voorreformatorische schilderijen van onder andere het Laatste Oordeel zijn in het midden van de zeventiende eeuw weliswaar onder een laag witkalk verdwenen, maar sinds 1968 weer duidelijk zichtbaar. Zij vertellen over de herontdekking van het katholieke verleden van middeleeuwse kerkgebouwen, een verleden waar een tijdlang nonchalant mee was omgegaan.

De preekstoel uit 1683 staat sinds 1968 los voor de vrijstaande pijler op de grens van de twee koren en het schip. Tot aan de restauratie van 1965 stond hij samen met een doophek eeuwenlang centraal in de inrichting tegen een pijler aan de noordzijde van het schip, een plek die overigens minder gebruikelijk is. →

Toren en schip van de Oude Blasiuskerk in Delden. In de vijftiende en zestiende eeuw kreeg de kerk de vorm van een driebeukige hallenkerk met twee koren aan de oostkant.

Ten opzichte van de preekstoel stond rechts, voor het koor dat het schip afsloot, de herenbank voor de bewoners van kasteel Twickel, de zogeheten Twickelbank. Het huis Twickel is van doorslaggevend belang geweest voor de kerk in Delden. De bewoners van kasteel Twickel waren vanouds opperkerkmeesters in de kerk: de baron van Twickel hield toezicht op de gebouwen – ook in financieel opzicht – en had collatierecht, het recht om de predikant te benoemen. Vermoedelijk al sinds het einde van de zeventiende eeuw stond er een grote herenbank voor leden van deze familie in de kerk.

We weten niet of de bank eerst tegenover de preekstoel stond, maar in ieder geval heeft deze wel lange tijd aan de oostzijde gestaan, op de grens van schip en koor. De bank deed daarmee gelijk dienst als een soort koorhek, waarbij het achterliggende koor waarschijnlijk voor de viering van het avondmaal werd gebruikt. Andere herenbanken voor bewoners van havezaten rondom Delden kregen elders een plek in de kerkruimte.

De familiewapens op de herenbanken gingen in de Franse tijd weliswaar verloren, maar de luifels bleven

intact. Dit doet vermoeden dat de maatregelen van het nieuwe regime in Delden niet zo strikt zijn opgevolgd. In de negentiende eeuw ontstond een dringende behoefte aan meer zitplaatsen. Waar voor die tijd de vloer vrij moest blijven vanwege het begraven in de kerk, kwamen nu rondom de preekstoel en het doophek overal banken in een zeer hoge dichtheid. Vlak voor het doophek was plaats voor open banken, daaromheen, in vlakken verdeeld, banken met deurtjes en achteraan overhuifde banken. Aan de westzijde kwam een galerij met een orgel, gemaakt door C.F.A. Naber (1796-1861).

Zicht op het grote koor aan de oostzijde van de kerk. Rechts tegen een pijler staat de zeventiende-eeuwse preekstoel, op de grens van de twee koren en het schip.

In lijn met de voorschriften van de Liturgische Beweging staan de preekstoel, de avondmaalstafel en het doopvont naast elkaar vooraan, zichtbaar voor alle kerkgangers.

De baron had het instrument in 1847 geschonken in ruil voor een deel van het collatierecht van de kerkenraad.

Dit historisch gegroeide ensemble van een centraal geplaatste preekstoel, doophek met bijbehorend koperwerk en het bankenpatroon is tot 1965 intact gebleven. In dat jaar werd na rijp beraad gekozen voor een lengte-inrichting, om op die manier te kunnen aansluiten bij de uitgangspunten van de Liturgische Beweging. De preekstoel werd verplaatst naar de rechterzijde, de zuidzijde van het grote koor. In de middenbeuk van het schip kwamen twee rijen banken met een middenpad. De Twickelbank moest vanzelfsprekend een andere plaats krijgen. De toenmalige bewoner van kasteel Twickel, baronesse van Heeckeren van Wassenaer, had nog steeds het alleenrecht om kerkvoogd te zijn. Ze had daarmee ook zeggenschap over de bank en de nieuwe plaats daarvan. De relatie tussen het wereldlijk gezag (herenbank) en het geestelijk gezag (preekstoel) bleef dus lang doorslaggevend. De Twickelbank kwam terecht in de zuiderzijbeuk, nadat de barones had verklaard daar geen bezwaar tegen te hebben. De andere herenbanken kregen ook een plek in de zijbeuken, evenals een aantal rijen stoelen. Door de verwijdering van de Twickelbank ging het koor weer open. De avondmaaltafel kreeg er een plaats. Een groot doopvont werd links voor het grote koor geplaatst. Doop, avondmaal en het Woord waren – geheel in lijn met de voorschriften van de Liturgische Beweging – voor alle kerkgangers naast elkaar zichtbaar.

Iedereen die nu de Blasiuskerk in Delden binnenkomt en de centrale plaatsing van de avondmaaltafel ziet, met de preekstoel opzij, herkent direct dat hier sprake is van een inrichting uit de twintigste eeuw. Maar zelfs deze relatief moderne manier van inrichten, die zo'n belangrijke fase in de ontwikkeling van het protestantse kerkinterieur illustreert, is in veel kerken alweer gewijzigd. De tot nu toe in stand gebleven voorbeelden behoeven dus absoluut onze aandacht als het gaat om behoud voor de toekomst.

1

2

3

1 – De voorreformatische schilderijen in de kerk zijn sinds 1968 weer zichtbaar. Het gewelf toont het Laatste Oordeel met Christus op de troon, bazuin spelende engelen en de hellemond.

2 – De zogenaamde Twickelbank, voor leden van de adellijke familie Twickel. Voorheen stond de bank op de grens van koor en schip, maar sinds 1965 staat hij in de zuiderzijbeuk.

3 – Aan de westzijde bevindt zich een balkon met orgel dat in 1847 geschonken werd. Onder het balkon delen van het zeventiende-eeuwse doophek, dat bewaard bleef maar niet meer om de preekstoel staat.

Noten

- 1** – N. de Jong, 'Prijswinnaars VKB Mercer/ Marsh Award 2019', *Kerkbeheer* 19-7 (2019), 43-44
- 2** – M.D. Ozinga, *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929; R. Steensma, *Opdat de ruimten meevieren: Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken*, Baarn 1982; R. Steensma, *Protestantse kerken: Hun pracht en kracht*, Bornmeer 2013; C.A. van Swigchem, *Een huis voor het Woord*, 's-Gravenhage 1984. Zie ook G. van der Harst, 'Een protestants "moment": De eerste eeuwen van Nederlandse protestantse kerkbouw en -inrichting na de Hervorming', in: K. Doevendans en G. van der Harst (red.), *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap*, Zoetermeer 2004, 41-77
- 3** – J.E.A. Kroesen, 'Na de Beeldenstorm: Continuïteit en verandering in het gebruik van middeleeuwse kerkruimten in Nederland na de reformatie, met bijzondere aandacht voor het koor', *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 30 (2014), 137-163
- 4** – Van Swigchem 1984, 195
- 5** – Ozinga 1929, 80
- 6** – Van Swigchem 1984, 93 en 195
- 7** – A. Nelemans, *De Augustijnenkerk van Dordrecht*, Dordrecht 1993, 54
- 8** – Erfgoedregistratie in beheer bij Museum Catharijneconvent, raadpleegbaar via *Kerkcollectie Digitaal*
- 9** – Kroesen 2014, 151
- 10** – Van Swigchem 1984, 281
- 11** – Van Swigchem 1984, 67
- 12** – Steensma 2013, 138-142 en A. Baljeu, *Afscheiden en onderscheiden in de Nederduits Gereformeerde Kerk*, masterscriptie Groningen 2011, 53-54
- 13** – Baljeu 2011, 55
- 14** – Steensma 2013, 142 en Kroesen 2014, 158
- 15** – E. den Hartog en J. Veerman (red.), *De Pieterskerk in Leiden*, Zwolle 2011, 170
- 16** – J. Goudeau, 'Bankenplannen, Jacob van Campen en het zeventiende-eeuwse kerkinterieur', in: C. Missét (red.), *De Grote Kerk van Alkmaar: 500 jaar bouwen en behouden*, Utrecht 2018, 238-261
- 17** – S. Groenhuis, *De predikanten: De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor 1700*, Groningen 1977, 58 en J. Lucassen en G. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk: Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 4, nr. 12 (1978), 239-304, aldaar 254
- 18** – Erfgoedregistratie in beheer bij Museum Catharijneconvent, raadpleegbaar via *Kerkcollectie Digitaal*
- 19** – Steensma 1982, 13-14
- 20** – M.C. Berends, 'Gotisch, klaar voor de toekomst', *Kerkmagazine* 11-3 (2020), 4-7

Verantwoording

Deze bijdrage over protestantse kerken behandelt de interieuresembles van middeleeuwse kerken die na de Reformatie ingericht werden voor de protestantse eredienst en de in de zeventiende en achttiende eeuw nieuw gebouwde protestantse kerken. Deze – latere hervormde – kerken hebben vanouds interieurkenmerken die niet wezenlijk veranderden tot aan de Franse tijd. Negentiende- en twintigste-eeuwse ontwikkelingen in het kerkinterieur zijn bovendien goed zichtbaar in de inrichting van deze oude kerken.

Kerken die werden gebouwd in de negentiende en twintigste eeuw komen in deze bijdrage expliciet niet aan bod. Datzelfde geldt voor kerken van de gereformeerden, doopsgezinden, luthers en remonstranten.

Colofon

Deze publicatie verschijnt binnen de Kennisagenda Religieuze Interieurs in Nederland, een initiatief van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. We vestigen de aandacht op waardevol erfgoed: indrukwekkende klooster- en kerkinterieurs. Dit deel gaat over interieurs van protestantse kerken. Overige delen vindt u op www.catharijneconvent.nl.

Redactie

dr. Anique de Kruijf
drs. Albert Reinstra
drs. Pia Verhoeven

Fotografie

Chris Booms Fotografie, Maarssen:
1, 7 onder 9, 13 onder, 14, 19-24, 31-33, 40-45
Arjan Bronkhorst, Amsterdam: 3, 5, 7 boven,
13 boven, 26-27, 29-30, 35-36, 38-39, 47
Museum Catharijneconvent, Utrecht:
• Pia Verhoeven: 28
• Marco Blokhuis: 8, 11
• Ruben de Heer: 10
• Anique de Kruijf: 25
Johan Bakker via Wikimedia Commons:
34, 37

Foto eerste pagina

Interieur van de Mariakerk in Oosterwijtwerd met preekstoel, herenbank, koorhek en kerkbanken. Het koor, waar rouwborden hangen, is dichtgezet met een scheidingswand.

Detail van de eikenhouten preekstoelkulp van de Pieterskerk in Breukelen. De koperen lezenaar en doopboog stammen uit het midden van de zeventiende eeuw.

Vormgeving

Studio Stelck, Leiden

Eindredactie

Eelco Beukers tekst en productie, Utrecht

Over de auteur

Drs. Marco Blokhuis (1956) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij is als erfgoedexpert verbonden aan Museum Catharijneconvent te Utrecht en was daarvoor werkzaam bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland. Hij is gespecialiseerd in het protestantse erfgoed en doet onderzoek naar de interieurs en collecties van verschillende denominaties.

© Museum Catharijneconvent |
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
november 2021